

12. КОНКРЕТНІ ОСОБИ, ЗАБИТІ У ЛЬВІВСЬКОМУ ПОГРОМІ

Розглянемо проблему оцінки кількості забитих у Львівському погромі з іншого боку. А саме, спробуємо оцінити кількість забитих тоді конкретних осіб. База даних, яку ми розглянемо далі, дає надію, що такий підхід не зовсім безнадійний.

База даних Яд Вашем YVN

Вона містить прізвища приблизно 4,8 млн. жертв Голокосту. Стверджується, що прізвища близько 1,2 млн. жертв не встановлені⁸²⁷. Співвідношення 4:1 дає певну надію, що в базі можна знайти прізвища більшості осіб, забитих у Львівському погромі. В базі жертви діляться на замордованих (murdered) та загиблих на фронті (killed in military service). Природно, нас цікавлять перші. Джерела бази складаються зі *свідчень* (testimony) та *списків жертв* (list of persecuted persons). На запит Place of Death: Lwow; Date of Death: 1941; List of persecuted persons, система видає 1840 прізвищ. Практично єдиним документальним джерелом виданого списку вказано Lists of Jews buried in the Jewish cemetery in Lwow, 1941—1942. Ці списки розпочинаються з кінця липня 1941, отже інформації про забитих у погромі містити не можуть. Тому зосередимось на свідченнях. Кожне свідчення становить електронну копію заповненого свідком або співробітником Яд Вашем бланку. Бланки заповнені різними мовами. Разом з бланком система висвічує англійською мовою коротку інформацію про дане свідчення. У запиті можна вводити лише рік (але не місяць) смерті. На запит Date of Death: 1941, Lwow, testimony, murdered, висвітлюються прізвища 4390 осіб. Проте виданий список включає не лише Львів, а всю Львівську область і Підкарпатське воєводство Польщі. Перегляд вручну дає приблизно 1800

⁸²⁷ Американське звинувачення (*Нюрнберзький процес*, Т. 1..., с. 120) називало 4, 5 млн. жертв Голокосту. Беремо названі тут музеєм Яд Вашем числа не вдаючись до їхнього аналізу.

свідчень про євреїв, забитих у Львові в 1941 році⁸²⁸. Нашою метою є виділення з цього списку осіб, забитих у цивільному погромі. Основу виділення становлять точніші дати смерті, заповнені у деяких бланках, інформація про місце сталого перебування та графа *обставини смерті* (circumstances of death), заповнена у багатьох бланках.

Отже, з усього масиву висвітлених свідчень природно вилучити ті, в яких вказано точно не ту дату смерті, яка нас цікавить (не проміжок 30 червня — 3 липня). У деяких свідченнях вказаний не рік смерті, а період, напр. 1941—42 рр. Ймовірність того, що такі свідчення стосуються погрому дуже мала (приблизно 4 дні : 1,5 року = 0,0073). Це саме стосується і свідчень, де вказано лише рік, а графа *обставини смерті* не містить додаткової інформації.

Певна кількість свідчень вказує *Львів* лише як місце смерті. Наприклад, місце сталого перебування: *Стрий*; місце перебування під час війни: *Стрий*; місце смерті: *Львів*. Імовірність того, що таке свідчення стосується погрому, теж мала. Тут маємо справу або з технічною помилкою (а різних технічних помилок у базі багато), або з інформацією про особу, яку вже після початку німецької окупації забрали до Янівського табору чи до якоїсь львівської в'язниці, і вона там загинула.

Врешті, багато свідчень вказують точно не ті обставини смерті, які нас цікавлять. Наприклад: загинув у гетто, загинув у концтаборі, розстріляний німцями, загинув під час “днів Петлюри” тощо.

Вилучення з розгляду усіх цих свідчень — справа трудомістка, враховуючи, що значна їх частина заповнена рукописним івритом. Залишаємо її наступним дослідникам. Але й побіжний огляд показує, що після вилучення до розгляду лишилось кілька сотень справ.

Ми підходимо до проблеми з іншого боку, а саме, переглядаємо у свідченнях графу *обставини смерті* і виписуємо ті з них, де є підозра, що йдеться про жертву цивільного погрому. Щоправда, ми переглядали лише свідчення, де зазначена графа заповнена латинкою або кирилицею. Серед усіх 4390 бланків таких виявилось приблизно 1400. Тому отриманий результат потрібно буде помножити на 4.

Нижче виписуємо результати. Першими йдуть ім'я та прізвище загиблого, далі — ім'я та прізвище особи, яка повідомила про загибель, родинний стосунок до загиблого та рік заповнення бланку і врешті обставини смерті, включно з інформацією (якщо така є) про точнішу дату смерті. Прізвища жертв намагаємося розташувати у порядку спадання вірогідності того, що йдеться про цивільний погром. До деяких свідчень додаємо наші зауваження і до кожного (жирним шрифтом) — приписану нами ймовірність того, що в ньому йдеться про цивільний погром. Звісно, таке приписання непросте і є значною мірою справою інтуїтивного відчуття того, хто приписує.

1. *Mosche Nornberg. Simcha Nornberg*, брат, 1996. Перший погром. **0,8**.

2. *Juliusz Herzog-Hecht. Maria Gęsiola*, дочка, 1987. Погром, 1.07.1941. Відома також її відео-розповідь (Shoah Foundation, 29911 Maria Gesiola, 11). Ми не знаємо, чи у відео-розповіді згадується батько. З цієї розповіді Дж.-П. Химка (*The Lviv pogrom...*) переказує

⁸²⁸ Запит Date of Death: 1941, Place of Death: Lvov, testimony, murdered, видає 1803 особи, додаткове уточнення Place During the War: Lvov — 1394 особи, а наступне уточнення Place Before the War: Lvov — 1010.

лише такий епізод: « [...] під час того, як вона та її тітка намагалися домовитись з українцями, що прийшли до їх квартири, аби ті дали спокій її дядькові, дев'ятирічний хлопчик вийшов вперед і вирішив справу, сказавши дядькові: Ходімо, ти, старий єврею». А де тоді був батько? І що сталося з дядьком? **0,5.**

3. Baile Bank і Lotte Bank. Eric Blaustein, племінник, 1999. Зникли під час першого погрому. **0,5.**

4. Rosa Morgenroth. Eric Blaustein, родич, 1999. Зникла під час першого погрому. **0,5.**

5. Isaak Rapaport. Jakob Rapaport, син, 1999. На початку липня був заарештований українською поліцією і ніколи не повернувся додому. З більшою ймовірністю тут йдеться про "акцію відплати". **0,25.**

6. Jan Beigel. Henri Arnold, племінник, 1991. Вбитий українськими колаборантами на початку липня 1941 р. Чи йдеться про погром, незрозуміло. **0,25.**

7. Mechel Stark, інвалід. Jack Kanner, сусід. Погром — українцями. Часу не вказано. 0,1.

8. Shaul Brotzki (= Brodski). Перший свідок: *Gotshalk Brotzki*, син, 1981. Погром. Другий свідок: *Betty Brodsky*, за однією версією названа дочка, за іншою — внучка, 2006. За однією версією Killed by mob — unknown; за іншою — застрелений українцем на вулиці. Свідчення суперечливі. Часу не вказано. **0,1.**

9. Mihail Cimbler. Mirlya Goldenberg, сестра, 1993. Забитий у липні 1941 р. Забитий (і постійно, і під час війни) мешкав у Кам'янці-Подільському. Невідомо, як він у липні 1941 р. потрапив до Львова. Був робітником 25-ти років. **0,1.**

10. Semyon Gordyshevski. Roza Gordyshevski, сестра, 2000. Поїхав з Києва до Львова у відрадження. Вбитий націоналістами; липень 1941. **0,1.**

11. Mr. Wildman та діти: Aurelia й Stenia. Lorraine Deift, niece by marriage, 2001. Подано різні обставини смерті. Забиті (українцями) у (липні) 1941. **0,1.**

12. Meir Fishler. Vladimir Gokhberg, кузин, 1986. Застрелений у липні 1941 українським бандитом. **0,1.**

13. Adela, Dolek, Edmund та Willek Metzger. Lorraine Deift, кузина, 2001. Липень 1941. Причина смерті для одного: Murdered by the ukrainians, для іншого: murdered by the Germans, ще для іншого — покреслено. **0,1.**

14. Nelya Dudulak та її маленькі діти Sonia і Arkadi. Виктор Храпцов, племінник, 1997. Розстріляні українськими фашистами-націоналістами. Час розстрілу: за однією версією: червень, за іншою: червень—липень 1941. Чоловік розстріляної був "прокурором залізничної дороги". **0,1.**

15. Roman Feinmeser. Stella Wislicka, кузина, 1999. Забитий українцем. Часу не вказано. **0,01.**

16. Lyova Reznik. Лея Мельникова, родичка, 1996. Забитий українськими поліцаями у 1941 р. **0,01.**

Додаючи, з врахуванням ймовірностей дістаємо приблизно 4 особи. Враховуючи зазначене співвідношення 4:1, дістаємо приблизно 5 осіб. Врешті, множимо цей результат на 4. Отримуємо 20 осіб.

Наголосимо, вище ми не розглядали *вірогідності* інформації. Бо всі бланки заповнені багатьма роками пізніше від події. Практично всі повідомлення вторинні, свідки самі злочинів не бачили і не подають джерел інформації. Окрім того, повідомлення неповні і настільки короткі, що на їхній підставі важко робити точні висновки. Наприклад, коли в графі *Обставини смерті* написано *погром*, то це може означати як вбивство цивільними, так і військовими, а коли *зник під час першого погрому*, то це може означати і

вбивство під час погрому цивільними, і вбивство військовими, і арешт з пізнішим розстрілом. Серед обставин смерті фігурує *перший погром*, але не зустрічається “акція відплати”. Природно вважати, що в свідченнях ця акція “приєднана” до першого погрому. Тому вказані нами ймовірності зовсім не означають, що з такими ймовірностями дані особи були забиті саме в цивільному погромі.

Прізвища, які зустрічаються в его-документах

В его-документах практично лише брати Левіни та Г. Гешелес названо особами, що загинули в другому періоді (а з хоч трохи відомих осіб — *лише вони*), причому ніхто не намагається ставити питання: чому саме вони?

Із цих трьох осіб тільки для *Єзекиїла Левіна* обставини смерті з високою ймовірністю відомі; його розстріл бачив син. Розповіді, а особливо описи візиту Є. Левіна до митрополита А. Шептицького, викликають враження, що було розстріляно духовного лідера львівських євреїв. Але лишається відкритим питання: чи арешт і розстріл планувалися нацистами раніше, чи сталися внаслідок доносу? Хто й за чийм наказом його затримав? Чи може це сталося випадково, лише тому, що жертва носила довгу бороду та одяг рабина? Численні оповідання про арешт Є. Левіна суперечливі. Водночас повідомлення про стосунки Є. Левіна з радянською владою до уваги не беруться. Ми все ж зазначимо деякі з їх.

«Перед входом до Великого Театру виголосив палку промову рабин, звертаючись до командувача радянської танкової дивізії з висловленням подяки від єврейської громадськості за омріяний скін польської держави»⁸²⁹.

«На імпровізованій, зведеній 22 вересня перед будинком Великого Театру трибуні з палкою промовою, зверненою до радянського керівництва, виступив рабин, доктор Єзекиїл Левін. [...] Цю інформацію один зі співавторів отримав від свідка цієї події, Адама Ганушкевича [Adam Hanuszkiewicz]»⁸³⁰.

Цілком зрозуміло, такі промови виголошували і єврейські, і польські, і українські громадські діячі. Але певна категорія мешканців Львова могла запам'ятати саме її. Насправді, ми не впевнені, чи цю промову було виголошено взагалі. Але, з великою ймовірністю, чутка про неї Львовом кружляла.

Курт Левін, син Є. Левіна, пригадує, як його батько мусив щотижня, в один і той самий час, звітуватися в будинку НКВД⁸³¹. Цілком можливо, що відвідини було помічено, і в певних осіб вони викликали певні асоціації. Той же К. Левін пригадує знайомство Є. Левіна з високого рангу співробітником НКВД єврейського походження і навіть про допомогу з боку цього співробітника⁸³². Знову таки, це знайомство могло бути нічим особливим, і знову-таки, могло бути поміченим, з відповідними висновками.

Обставини й час смерті *Аарона Левіна*, брата Є. Левіна, зовсім невідомі. Традиційно вважається, що того теж розстріляли у Бригідках 1 липня. Але ніхто, включно з його племінником К. Левіним, цього не бачив. Дослідник

⁸²⁹ M. Paul, *Neighbours...*, p. 41 (W. Lach, *Kto powinien pamiętać, a kto przepraszać* (list), *Ojczyzna*, 1996, no 15—16 (120—21), August 1—15).

⁸³⁰ R. J. Czarnowski, E. Wojdecki, *Lwów...*, s. 338.

⁸³¹ К. Левін, *Мандрівка крізь ілюзії...*, с. 41.

⁸³² K. I. Lewin, *Przeżyłem...*, s. 41. Прізвища співробітника не вказано.

Голокосту Л. Пора-Леонович повідомляє лише, що сім'я А. Левіна загинула у 1941 році⁸³³.

Щодо обставин смерті *Генрика Гешелеса*, то відомий тільки спогад його дочки Я. Гешелес, яка бачила батька останнього разу 1 липня між ранком та обідом. Ким, коли і чому він був затриманий, де подівся — невідомо. Наступними днями Я. Гешелес чула розповіді знайомих батька, які працювали у в'язницях на Замарстинівській, Лонцького та Пелчинській, і Г. Гешелеса там не бачили. Тільки ж жоден, хоч якоюсь мірою вірогідний, свідок, що побував у Бригідках, Г. Гешелеса там теж не бачив. Невідомо, чи було затримання випадковим, чи раніше запланованим, чи може за чийось доносом⁸³⁴. Варто звернути увагу: в часи радянської окупації Г. Гешелеса заарештували, а потім випустили у серпні 1940-го⁸³⁵. Не знаємо, як він провів наступний рік. Окрім того, дехто міг міркувати приблизно так: НКВД без причини не відпускає. Отже...

Відомо дуже мало его-документів, у яких фігурують прізвища інших гіпотетичних єврейських жертв другого періоду. Окрім наведених раніше, зачитуємо ще три.

М. Тратнер. Свідчення для *Державної комісії* від 9.08.1944 р. Текст написано українською мовою, неохайно і з виправленнями. Особливо важко прочитати прізвища.

«Як прийшли німці 1 вересня липня 1941 р. зараз почали вбивати євреїв при допомозі укр. ново організованої поліції. З мешкань витягали вони людей нібито до роботи, але властиво до мучення — і так мені відомо, що на третій день як прийшли німці замучили на смерть учнів Шварцвальда, Лангера і пробили багнетом Редліха з 9 кл. Щоденно від того часу хтось пропадав. Брали їх до лагерьу СС в Сокольниках⁸³⁶ і там їх мучили до смерті. Арештовали більшість комсомольців. Всі ми працювали чорно-робочими в різних підприємствах, бо євреїв не допускали до іншої роботи. Хто не працював, цього брали до лагерьу.

В листопаді 1941 р. відбулася перша велика „акція”, як вони цей погром називали. Загинуло 20000 євреїв, а з наших вчителів Гольд і Зальц. Коли ми ранком йшли до роботи, вже патрулювали по всіх вулицях гестапівці і поліцаї, які нас забирали без огляду на довідки праці. Окрім цього витягали людей з мешкань вранці та ночью. На сам перед провадили їх на поліцію, де голими руками мусіли замітати подвір'я під градом нагонів [?] поліції, вибивали зуби, очі, обтирали вуши. Потім брали на вулицю [?] Пелчинську на поле біля гестапо [...]»⁸³⁷.

⁸³³ YVN, Aaron Levin, 2008.

⁸³⁴ У книжці (J. Apenszlak (ed), *The Black Book of Polish Jewry...*, p. 99) стверджується, що Г. Гешелеса було заарештовано у 1942 році. Посилання відсутнє.

⁸³⁵ О. Натиук, *Одвaga і strach...*, s. 53; J. Heschels, *Oczyrna dwunastoletniej dziewczyny...*, 2015.

⁸³⁶ Про трудовий табір у Сокольниках див. Д. Кахане, *Щоденник Львівського гетто...*, с. 53. Його згадує також М. Аушгайм (YVA, O.62/397). Аушгайм стверджує, що в таборі євреї працювали в болоті та що тоді загинуло 5000 осіб.

⁸³⁷ YVUn, Lwów, Lysynychi Forest, ChGK Soviet Reports, *Mark Tratner* (уриков). Окрім свідчення, у документах *Державної комісії* є також “Заявление гр-на Тратнер М.О.” (YVA, O.32/156, p. 93). Див. також ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 987. Т. 3. Арк. 9.

Свідок плутає події й дати, що цілком природно, і створює певне враження автентичності розповіді. Перший абзац стосується може другого, може третього періоду, а може “комсомольської акції” 11—12 липня⁸³⁸. Другий абзац стосується “акції відплати”.

Я. Герціґ. До війни він був адвокатом, війну провів у різних місцевостях Польщі, 1946-го року виїхав до Парижу. За десять повоєнних років (помер у 1956-му році) написав польською мовою ряд творів різного характеру. Машинописи більшості з них зберігаються в Яд Вашем. Мемуари „*Етару wojennej wędrówki (Wspomnienia)*”⁸³⁹ написані в художньо-філософському стилі. Там, зокрема (с. 29), автор наводить аргументи на користь того, що злочин у Катині скоїли нацисти, згадуючи жертви Катинського розстрілу (без прізвищ), які перед німецько-радянською війною перебували в Освенцимі. Нижче наводимо уривки, що стосуються Львівського погрому (с. 30—31).

«Першого дня німецького врядування у Львові євреїв хапали на вулицях і вели до в'язниць на вул. Лонцького і до Бригідок. Тоді зловили кілька сотень осіб, з яких сильно побиту частину звільнили, а решту розстріляли. Шкільний товариш мого сина, Райхлер [Reichler], розповідав мені, що потрапив разом з іншими до Бригідок. Розстріли увесь час продовжувалися. Його заарештували, як колишнього комсомольця». Далі розповідається, як німецький офіцер, вражений хоробрістю Райхлера, його відпустив. «Наступними днями гуляли у Львові, за дозволом німців, українці. Вдиралися до будинків, витягали звідти цілі сім'ї і по-звірячому їх убивали. Жертвами тих днів стала також прогресивна католицька інтелігенція. [На цьому місці В. Мендиківський уриває цитату. Ми її трохи продовжимо]. Проф. Бартель, колишній прем'єр, Бой-Желенський, найбільший француз серед поляків, українець, лікар др. Панчишин, який у часи радянської окупації був професором університету і багато допомагав євреям, і ректор Корович належали до перших жертв. Із будинку в центрі міста витягли товариша мого сина, найкращого учня в класі Шатца [Schatz] та його батька, з ординаторської кімнати — видатного дантиста, доброго сіоніста д-ра Маврици Бріля⁸⁴⁰, і забили їх [...] До їхніх [тобто нацистських] прислужників належали українці, а найстараннішими виконавцями німецьких переслідувань була українська міліція, комендантом якої у місті Львові призначено Вальтера [Jerzy Walter], колишнього комісара польської поліції. Він походив з Дрогобича, вільно розмовляв єврейською і раніше бавився в приятеля євреїв».

Годі шукати кращої ілюстрації розглянутих вище комплексу й синдрому. Єжи Вальтер не походив з Дрогобича і, наскільки нам відомо, українцем себе ніколи не називав. Найімовірніше, після вступу німців майор Вальтер керував Поліційною Академією, а потім перейшов працювати до польської допоміжної

⁸³⁸ Про неї див. P. Friedman. *Roads to Extinction...*, p. 249; A. Plichko, *Two remarks on the book of Roman Duda...*

⁸³⁹ *Memoirs of Jakob Jehoszua Herzig, regarding his experiences in Lwow and while using a false identity in Rabka and Loncko* (in Polish, 1955), YVA, O.33/193. Мемуари, зокрема, цитуються в книжці: W. Mędykowski, *Pogromy 1941 roku...*, s. 783. В АЖІН існують реляції: 301/1131, Herzig Jakub, Kraków. *Akcja likwidacyjna w Bolechowie*. 301/1132; Herzig Jakub, Kraków, *Zagłada ludności żydowskiej w Lubaczowie*. Підозрюємо, що це один і той самий Герціґ.

⁸⁴⁰ Можливо, це той самий д-р. Бріль, який, згідно з Г. Майзелем, утік з арешту. Втім, існував ще офтальмолог Мендель Бріль [Mendel Brill] (P. Friedman. *Roads to Extinction...*, p. 294).

поліції Львова⁸⁴¹. Комендантом української поліції Львова став майор В. Пітулей [Włodzimierz Pitulej] (який, як і Є. Вальтер якийсь час працював у Ясло)⁸⁴². В іншому місці (с. 98) Я. Герціг пише: «Маю спогади про те, як я заарештував і віддав до рук органів правосуддя коменданта української міліції міста Львова». Наскільки нам відомо, після війни Я. Герціг не обіймав посади, яка дозволяла когось заарештовувати. Незрозуміло, про якого коменданта йдеться. В. Пітулей втік кудись далеко і ніхто його не заарештовував. Після війни досить довго велося польське слідство щодо діяльності Є. Вальтера. У його справі міститься, зокрема, твердження одного свідка з грудня 1947 року, що Є. Вальтер «по зв'язному стріляв до поляків на вулиці, а також і до євреїв». Я. Герціг не був цим свідком. Про його свідчення щодо будь-якого українського чи польського поліцейя нам нічого не відомо. Саме слідство у справі Є. Вальтера закінчилося 1959 р. Наскільки ми зрозуміли, ніякого звинувачувального вироку винесено не було. Врешті, вже після смерті, у 1968 році Є. Вальтера визнали членом Армії Крайової. До речі, згідно з Б. Казанівським⁸⁴³, В. Пітулей теж підтримував контакти з польським підпіллям.

Львівський погром згадується також у двох інших творах Герціга.

«Під час убивств українцями євреїв ними був забитий 19-літній син адв. др. Абрагама Менассе [Abraham Menasse], слухач університету Лешек»⁸⁴⁴.

«Уночі 30 червня німці увійшли до Львова, а вже наступного дня орди брутальної солдатні разом з місцевим мотлохом, переважно українським, гуляли містом і забивали євреїв. Нещастя хотіло, щоб десь на площі Смолки злочинці наткнулися на Гайнріха Гросскопфа [Heinrich Grosskopf], затягнули 17-літнього хлопця до в'язниці в Бригідках і по-зв'язному його замучили»⁸⁴⁵.

Я. Герціг не подає джерел своїх тверджень. Цитовані вище розповіді про вбивство львівських учених та про майора Вальтера підважують загальну правдоподібність оповідань Я. Герціга. Не є певним, що вказані Я. Герцігом особи були забиті в погромі, чи навіть існували. У базі YVN ми їх не знайшли.

⁸⁴¹ Г. Штейнгауз, який, до речі, теж походив з Ясло, повідомляє (*Друга окупація...*), що Є. Вальтер працював зв'язковим польської поліції (Кріпо) при німецькій поліції у Львові та допомагав євреям. За іншими джерелами, посаду зв'язкового польської поліції Львова при німецькій поліції з листопада 1941 по липень 1944) обіймав капітан Ян Баліцький [Jan Balicki] (A. Hempel, *Pogrobowcy kłęski...*, s. 126). Врешті, Р. Ільницький (*Deutschland und die Ukraine...*, S. 181) та В. Беляєв (*Разоблачение...*, розділ *Свет во мраке*) називають його (німецьким) командувачем української поліції всієї Галичини.

⁸⁴² M. Skiba, *Komisarz Jerzy Walter — komendant policji w Jaśle...*; M. Skiba, *Włodzimierz Pitulej — próba biografii...* Нагадаємо, Я. Герціг сам мешкав у Ясло, отже про обох поліцистів міг чути. У матеріалах *Державної комісії* серед львівських військових злочинців фігурує лише "Заст. начальника української поліції Ковальчук" (YVA, O.32/156, pp. 17, 28, 70). Про Ковальчука нам нічого не відомо.

⁸⁴³ Б. Казанівський, *Шляхом Легенди...*, с. 264.

⁸⁴⁴ *Memoirs of Jakob Jehosua Herzig, regarding the Jewish settlement in Jaslo* (in Polish, 1954), YVA, O.33/194. ("Jasło", s. 28). Текст: *Jasło: The Birth and Death of a Jewish Community in Poland from its Beginnings to the Holocaust*, <<https://kehalilinks.jewishgen.org/krosno/krosnojaslo4Herzig.htm>> є перекладом іншої версії твору "Jasło".

⁸⁴⁵ *Memoirs, short stories and a play by Yaakov Jakob Jehoshua Herzig, regarding passive resistance, personalities in the Dombrowa Ghetto and the Jewish world that was destroyed* (in Polish), YVA, O.33/196 (*I wciąż ten Hamburg! (Dzieje rodziny Grosskopfów)*). In: "Macewot". Zbiór Nowel, s. 45). Про інший напівхудожній твір Я. Герціга див. M. Rice, *Holocaust diaries...*

Й. Дрезлер. «Німці увійшли до Лемберга в перший день вибуху російсько-німецької війни. Це було під час річниці смерті Петлюри. Українці негайно розпочали насильства: витягали євреїв з їхніх будинків, забирали їх на роботу чи до сумнозвісної В'язниці Лонцького Сапєги, де тих били до смерті українські солдати та цивільні. Я бачив ці жахливі події на власні очі, бо моя квартира була поруч із в'язницею і через вікно можна було бачити все, що там діялося...»⁸⁴⁶. Далі він пише про вбивство брата *Szimen*, швагра *Kas* та кузини *Dresler*, не вказуючи точно часу й місця. Окрім того, Й. Дрезлер не пояснює, за якими ознаками він визначав національність солдатів та цивільних. У базі YVN вказаних Дрезлером осіб ми не знайшли.

Загалом, Я. Герціг та Й. Дрезлер називають 9 прізвищ осіб, забитих у цивільному погромі, проте в інших джерелах інформації про вказаних осіб немає.

Прізвища, які зустрічаються в літературі

Існують публікації, в яких називаються прізвища відомих осіб, які нібито стали жертвами цивільного погрому. Мабуть, перший список відомих осіб, вбитих на початку липня 1941 року, з'явився в акті *Державної комісії*. Вбивства пов'язано зі стратою на світанку 4 липня професорів на Вулецьких пагорбах і приписано нацистам⁸⁴⁷. До добре відомої групи страчених⁸⁴⁸ пізніше чутки додавали інших осіб, здебільше єврейської національності. Завдяки чуткам ті особи й потрапили до акту *Державної комісії*. У різних версіях акту додані прізвища (втім, як і прізвища професорів, справді розстріляних на Вулецьких пагорбах) переписувалися з різними помилками. Ось як виглядає список доданих осіб однієї з версій акту: «[...] Адам Фішер [Adam Fischer] Штрикс⁸⁴⁹, Мунд та інші професори⁸⁵⁰ і викладачі учбових закладів міста. Були арештовані також доценти Ауербах⁸⁵¹, Остерн [Raweł Ostern], Чертковер⁸⁵², П'ясецький, асистент фізики Бандер, інженери Блюменталь, Шимон⁸⁵³ [...]»⁸⁵⁴.

Одну пізнішу публікацію, що прямо називає прізвища жертв погрому, розглянемо докладніше.

⁸⁴⁶ YVA, M.1/1346, *Testimony of Jozef Desler, regarding the Jews of Lwow between World War I and World War II, the occupation of Lwow, and forced labor*. Див. також: YVUn, Łacki Street Prison, *Testimony of Josef Desler*. У списку USN значиться Josef Dressler, 1897 р.н., який протягом війни мешкав у Львові.

⁸⁴⁷ П. Йова, *Звірства німців на Львівщині...*, с. 9.

⁸⁴⁸ Див. напр. А. Плічко, *До питання про участь українців у вбивстві львівських професорів...*

⁸⁴⁹ Існували музиканти Леонід та Макс Штрікси [Leonid Striks, Max Striks].

⁸⁵⁰ Укладачі акту знають і інших страчених професорів, але їм лінь написати прізвища?

⁸⁵¹ Незрозуміло, чи йдеться про філолога М. Ауербаха [Marian Auerbach], чи про математика Г. Ауербаха [Herman Auerbach]. Зазвичай пишуть, що перший був замордований Гестапо у липні 1941 року.

⁸⁵² Можливо, йдеться про антрополога Соломона Чортковера.

⁸⁵³ Фізика Бандера ми не знайшли. Можливо, йдеться про одну особу — Шимона Блюменталья.

⁸⁵⁴ А. Боляновський, *Убивство польських професорів...*, с. 41.

Я. Хонігсман. Йдеться про цивільний погром (а може й ні; текст багатозначний). «Жертвами цих звірячих убивств у перші дні липня 1941-го впали тисячі невинних людей, серед яких були відомий письменник Зоня Фрідман, Д. Ірр, М. Фельд, Зигмунт Шор — колишній депутат Сейму Польщі, рабин із Ряшева — Аарон Левін, інші рабини — Єхезкел Левін, Мойсей Елханан Альтер, Натан Лойтер, Шмельке Раппапорт і багато інших»⁸⁵⁵. Порівняймо цей фрагмент з відповідним фрагментом книжки Ф. Фрідмана.

«Ось список забитих німцями у Львові єврейських представників мистецтва й науки». Далі продовжуємо цитату, але лишаємо (і пишемо латинкою) тільки прізвища, які одночасно зустрічаються і в Я. Хонігсмана. «Письменники, що писали на їдиш та івриті: Sanie Friedman, Daniel Ihr, Mojżesz Feld, Zygmunt Schorr. Рабини: Dr Jecheskiel Lewin, Mojżesz Elchanan [= Moses Elkunen] Alter, Natan Leiter, Szmelke Rapaport»⁸⁵⁶. Отже, виглядає так, що Я. Хонігсман вибрав прізвища зі списку Ф. Фрідмана. Мабуть, на нього Я. Хонігсман і хотів послатися. Здається, ніхто з вибраних не загинув у цивільному погромі. Sanie Friedman (інші форми: Sania, Sonia) загинув 1943 р.⁸⁵⁷. «Даніель Ігр загинув у 1942»⁸⁵⁸. Пишучи про Моше Фельда, часу й обставин його загибелі Ф. Фрідман⁸⁵⁹ не вказує, Зигмунт Шор певний час перебував у Янівському концтаборі⁸⁶⁰. Рабинів Аарона та Єзекиїла Левінів розстріляно в Бригідках⁸⁶¹. «Мойше Елхунен Альпер», «Натан Лайтер» та «Шмельке Раппапорт» перебували у Львівському гетто як «пособники фашистів»⁸⁶².

Далі Я. Хонігсман, без зупинки, у невизначеній пасивній формі («було заарештовано», «їх вивели» тощо) розповідає про смерть львівських професорів так, що в читача складається враження виконання цих дій українцями. Тут автор посилається на З. Альберта та інші відомі публікації, хоча в Альбертових свідків ясно вказано, хто «заарештовував» і «виводив». Врешті: «У той час загинуло багато інших інтелектуалів. Убито редактора газети «Chwila» Генріха Гешелеса⁸⁶³, лікарів А. Крумана, М. Соболя, сенаторів Якова Бодєка [Jakub Bodek], Д. Шрайбера, депутата К. Лернера, письменників А. Бронштейна [A. Bronsztajn], Г. Гальперіна [=? Leopold Halperin] і А. Кацизне [Alter Kacizne] (біля Тернополя)»⁸⁶⁴. Незрозуміло, чому цей список наведено окремо від попереднього. Перші п'ятеро осіб, у тому ж порядку, є в списку

⁸⁵⁵ Я. Гонігсман, *Катастрофа львівського єврейства...* з посиланням: Й.[sic!] Шульмейстер, *Гітлеризм в історії євреїв*, К., 1990, с. 75. На с. 75, як і в усій книжці Шульмейстера, наведеного списку нема. Звісно, книжка Шульмейстера, як і книжка Хонігсмана, написана російською.

⁸⁵⁶ F. Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich...*, s. 32—33.

⁸⁵⁷ О. Натиук, *Odwaga i strach...*, s. 473. Його власне кириличне написання імені виглядає як російське; див. Саня Фрідман, *Минула неволя і жах*, Вільна Україна, 4.10.1939.

⁸⁵⁸ Б. Лентоха, «CHWILA» — газета львівських євреїв...

⁸⁵⁹ P. Friedman, *Roads to Extinction...*, p. 291.

⁸⁶⁰ M.M. Borwicz, *Literatura w obozie...*, s. 25.

⁸⁶¹ Д. Кахане, *Щоденник Львівського гетто...*, с. 27.

⁸⁶² В. Беляев, *Я обвиняю!...*, с. 97.

⁸⁶³ Л. Аллерганд (*Żydzi lwowa...*, s. 78) подає 1942 як рік його смерті.

⁸⁶⁴ Посилання: *К 50-летию убийства А. Кацизне*, Биробиджанер штерн, 08.07.1991.

Ф. Фрідмана: Henryk Hescheles, Dr Adolf Kruman, Dr Morus Sobel⁸⁶⁵, Jakub Bodek⁸⁶⁶, Dawid Schreiber⁸⁶⁷.

Сам Ф. Фрідман стверджує: «Серед забитих у липні були рабин Аарон Левін [...] і Генрі Гешелес, головний редактор Chwila, разом з її редактором-видавцем, д-ром Ігелем [Dr. Igel (=? Emil Igel)]»⁸⁶⁸. Про загибель А. Левіна та Г. Гешелеса ми вже згадували. В іншому місці⁸⁶⁹ Ф. Фрідман пише, що доля Еміля Ігеля, так само як і Шломо Ігеля [Szłomo Igel], Я. Бодєка та Д. Шрайбера, невідома. Згідно з Л. Аллергандом⁸⁷⁰, перший помер у 1942, а другий загинув у Львівському гетто в 1941 або 1942 р. Якийсь Е. Ігель перебував у Янівському таборі⁸⁷¹, але незрозуміло, чи Ф. Фрідман має на увазі саме його. Наступне твердження⁸⁷² пов'язане з попереднім. У ньому, як і в Я. Хонігсмана, прізвища неточні. Мабуть, автор транскрибував їх із кирилиці. Тому переписуємо як є. «[...] розпочалися погроми євреїв, нібито винних у тих [радянських] вбивствах, які тривали кілька днів. У них загинуло понад 6 тисяч євреїв. Серед загинувших були літератори: S. Frydman, D. Irr, M. Feld, S. Schor, депутат A. Lewin, K. Lerner, рабини: E. Lewin, M. El-Chanan⁸⁷³, N. Lojter, Sz. Rapoport, а з професорів: Gołąb, Landau, Bekk⁸⁷⁴, редактор львівської газети „Chwila” Ch. Cheszeles, dr A. Kruman, M. Sobol, сенатори: J. Bodek, D. Szrajber, письменники: A. Bronsztajn, H. Halperyn»⁸⁷⁵. Більшість прізвищ ті ж, що і в Я. Хонігсмана, і автор зрозумів це так, що всі були жертвами цивільного погрому. Залишаємо читачеві пошуки правильного написання прізвищ та перевірку часу й місця смерті названих осіб.

Насправді серед науковців, літераторів, митців, священників, правників та лікарів⁸⁷⁶ жертв цивільного погрому не виявлено. Ба більше, поширене твердження про те, що українські міліціонери для примушування до ексгумацій у в'язницях та інших фізичних робіт спеціально відбирали інтелігентів, не підтверджується інформацією про конкретних представників цієї інтелігенції. Деякі розповіді викликають навіть протилежне враження:

Р. Браун. «У перші дні після вступу німців потрібно було віддати радіо, ми вийшли з мамою, нас затримали українські міліціонери та хотіли забрати на

⁸⁶⁵ Двох останніх зараховано до публіцистів та журналістів. При подвійному перекладі з польської на українську через російську “Dr” перетворився в “лікаря”. Вони загинули під час акції на вул. Св. Анни (P. Friedman, *Roads to Extinction...*, p. 293).

⁸⁶⁶ Щодо смерті Я. Бодєка Вікіпедія містить два, радше суперечливі, твердження. «Востаннє його бачили взимку 1939/1940. Загинув у львівському гетто, але точна дата його смерті та місце поховання невідомі».

⁸⁶⁷ Згідно з: L. Allerhand, *Żydzi Lwowa...*, s. 73, він загинув у Львівському гетто 1941 або 1942 р.

⁸⁶⁸ P. Friedman, *Roads to Extinction...*, p. 248.

⁸⁶⁹ Там само..., p. 293.

⁸⁷⁰ L. Allerhand, *Żydzi Lwowa...*, s. 73.

⁸⁷¹ USN, 6499 (Emil Igel).

⁸⁷² E. Hlib, *Moje chodzenie po Lwowie. Zagłada Żydów lwowskich...*, s. 91.

⁸⁷³ Мабуть, йдеться про: Mojżesz Elchanan Alter.

⁸⁷⁴ Психолог А. Бек отруївся у серпні 1942; його син, гінеколог Г. Бек, перетривав війну (L. Allerhand, *Żydzi Lwowa...*, s. 91; див. також *Adolf Beck*, Інтерактивний Львів...).

⁸⁷⁵ E. Hlib, *Moje chodzenie po Lwowie. Zagłada Żydów lwowskich...*, s. 91.

⁸⁷⁶ Список див. у P. Friedman. *Roads to Extinction...*, p. 290—294.

розгрібання трупів до в'язниці. Мама пояснила, що вона — дружина лікаря, і нас відпустили, але одного знайомого, який був з нами, забрали»⁸⁷⁷.

Ідентифікація потерпілих на візуальних матеріалах

Нагадаємо, існує дуже багато світлин та фільмів з Львівського погрому. Природним є намагання ідентифікувати зображених там осіб. Така ідентифікація, чи принаймні спроби ідентифікації, зовсім не є рідкістю⁸⁷⁸. Деякі євреї стверджували, що знають зображених на деяких світлинах осіб, або що зображені — особисто вони. Характер відзнятих у Львові сцен дає надію на ідентифікацію пошкодованих. На багатьох світлинах видно насильства щодо окремих осіб і складається враження, що цивільні знають цих людей. Це видно напр. на фотографіях № 2.5, 3.5, 8.7, 2.12—5.12. Таких світлин немало. На деяких з них конкретних осіб затримують чи кудись ведуть; див. напр. три наступні світлини.



Фото № 1.11. Взяте з: ННА, Ghettos. Ukraine. Lviv (*Lemberg Jews suspected of murder arrested by civilians — photos*).

⁸⁷⁷ YVA, O.62/168, *Testimony of Renata Braun, born in Lwow, Poland, 1931, regarding her experiences and those of her family in Lwow*. Див. також AŽIH, 301/7253, 301/1160.

⁸⁷⁸ Див напр. *Anonymous no longer*, Yad Vashem Museum, або J.Struk, *Holokaust w fotografiach...*, s. 261—269.



Фото № 2.11. Взяте з YVPh, № 73BO8 (*Lwow, Poland, Ukrainian citizens attacking Jews*). Ця світлина постановна і дуже відома. Затриманий щось тримає у правій руці. На єврея він мало схожий, втім, як і деякі особи, що його ведуть, на українців. Особа з (білою?) опаскою у затриманні участі не бере.



Фото № 3.11. Взяте з YVPh, № 145BO9 (*Lvov, Poland, The abuse and rounding up of Jews in the street, 30/06—03/07/1941*). Хлопця заштовхують (мабуть) до в'язниці на Лонцького.

Те саме видно у німецькій кінохроніці⁸⁷⁹. До того ж із контексту слів диктора зрозуміло, що натовп знає затриманих. Проте практично жодного єврея у численних візуальних матеріалах із Львівського погрому не впізнано⁸⁸⁰. Тому природно постає питання: чи насправді всі затримані особи, відзняті на цих світлинах та в цій кінохроніці, були євреями?

Ідентифікація радянських активістів

Вкажемо на ще одну можливість виявлення прізвищ осіб, забитих у погромі. Як уже зазначалося, відомо багато жертв першого періоду. Далеко не всі вони були випадковими. Серед страчених траплялися і націоналісти, і польські урядовці, і сіоністи. Ніхто цього не заперечує. Але щодо об'єктів погрому домінує твердження, що ними стали випадкові євреї⁸⁸¹. А якщо вже не випадкові, то «правники, лікарі, торговці»⁸⁸². Водночас, радянська теза про те, що жертвами другого періоду були радянські такі ж активісти⁸⁸³ (прізвища яких мали б бути відомими), ігнорується. До того ж на плани репресій щодо радянських активістів вказують численні німецькі документи⁸⁸⁴. Ці ж документи вказують на виконання тих самих планів, часом з допомогою місцевого населення. Наприклад, згідно з цитованим вище рапортом Р. Гайдріха від 16.07.1941, «40 чоловік були ліквідовані на підставі переконливих свідчень місцевих мешканців»⁸⁸⁵. Наскільки багато серед цих активістів було осіб єврейського походження? «[Євреї] взяли владу до своїх рук і почали виконувати обов'язки НКВД. Знали усіх людей у містечку, знали де хто працював, що сказав і до якої організації належав. Відразу розпочалися арешти»⁸⁸⁶. Розповіді Ґольда, Шкурпелло-Вайзер, Бухнера, Наконечного та ін., а також наведені вище візуальні матеріали, теж вказують, що часто об'єктом насильств були не абстрактні євреї, а особи, яких погромники знали.

Зауважимо, що таку саму картину можна спостерігати для іншої, дуже близької за часом і місцем події — «акції відплати». З одного боку, в его-

⁸⁷⁹ Die Deutsche Wochenschau, Nr 566, 9. Juli 1941. Нагадаємо, ми таких затриманих до числа осіб, забитих протягом цивільного погрому, не зараховуємо.

⁸⁸⁰ У публікації згадуваної раніше хроніки (*Pogrom in Lvov | The Holocaust Encyclopedia...*) під назвою *Nazi Pogrom in Lemberg, 23.09/2009, konn98...* стверджується: The video also shows (for a few seconds) the Bobover Rebbe Benzion Halberstam (1874 — July 1941) shortly before he was murdered. Не обговорюватимемо цього впізнання. Зауважимо лише, що згідно з YVN, Б. Гальберштам був розстріляний німцями 28.07.1941.

⁸⁸¹ «У Львові німці та українці вишукували євреїв від будинку до будинку, розстрілюючи їх випадковим чином на місці» (L.S. Dawidowicz, *The War Against the Jews...*, p. 279).

⁸⁸² С. Mick, *Lemberg, Lwów, L'viv...*, p. 291. До речі, якщо це відомі люди, то їхні прізвища теж мали б бути відомими.

⁸⁸³ «[...] фашисти здійснили жакхливий злочин у Львові вночі з 29 на 30 червня. Гітлерівці заарештували, користуючись заздалегідь складеним списком, сотні комуністів, комсомольців і безпартійних і брутально забили їх у дворі Замарстинівської тюрми» (Радянська Україна, 5.09.1959).

⁸⁸⁴ «Страчувати належить усіх [...] євреїв на партійних та державних постах» (*Из письма шефа полиции безопасности и СД [...] от 2 июля 1941 г.* В: А. Круглов, *Без жалости и сомнения*, Ч. I..., с. 36).

⁸⁸⁵ *Украинские националистические организации*, Т. 1..., с. 375.

⁸⁸⁶ *Except from the memoirs of Antoni Rybicki, regarding the history of the Jews of Ottynia during the Holocaust*, YVA, O.33/6624. Про погром у Отинії див. далі.

документах прізвища розстріляних майже не називаються, інколи лише проскакують слова: “мій дядько”, “мій брат”. З іншого боку, численні єврейські і німецькі его-документи вказують, що страчені не були випадковими людьми: ремісників відпустили, існували якісь заздалегідь складені списки, а Е. Шульц навіть стверджував особисту перевірку вини у в’язничних масакрах кожного єврея, розстріляного його загоном.

Щодо осіб, які могли бути об’єктом переслідувань під час цивільного погрому, відразу слід відкинути співробітників НКВД, радянський керівний склад вищого й середнього рівня та наглядачів в’язниць. Євреїв серед них було мало⁸⁸⁷, а якщо й були, то прибульці зі сходу, які евакуювалися разом з відступаючою Червоною Армією. Проте існували дві потенційно загрожені групи населення.

Міліціонери. Свідчення Гольда й Наконечного вказують, що деякі переслідувані служили в радянській міліції. Ось ще один приклад.

Ю. Юник. Переказ розповіді батька про подію на вулиці Легіонів. «Десь на початку липня 1941 р. кілька роз’юшених міщан, штовхаючи у спини, гнали трьох євреїв, викрикували: “То жидівські міліціанти! Убивники!” Одні перехожі знічено сторонилися, інші збивалися до гурту. Раптом від церкви швидко надійшов священник. Став на перешкоді рухові гурту: “Спиніться, сини мої, Хрестом закликаю, не чинить суду людського, хай чиниться суд Божий, не беріть гріха на душу”. Стихли збуджені голоси, спинилися перехожі, євреї вислизнули у якусь браму»⁸⁸⁸. Якщо вилучити мелодраму зі священником (від найближчої церкви до вулиці Легіонів — півтори квартали), то оповідання виявиться цілком реальним.

Природно, населення багатьох із них знало: «Ми знали їх [радянських міліціонерів українського походження], бо мешкали на їхніх ділянках»⁸⁸⁹. Якщо євреї знали українських міліціонерів, то “арійці” знали єврейських. Часом не з кращого боку: «Гірше, коли [євреї], напр., доносять на поляків, польських націоналістичних студентів, польських політичних діячів, коли з кабінетів керують працею більшовицької міліції або просто є службовцями цієї міліції, коли, всупереч правді, спотворено зображують стосунки в колишній Польщі»⁸⁹⁰. Численні єврейські міліціонери “мстять полякам і русинам”⁸⁹¹. «Членами цієї міліції були головню робітники і молоді євреї»⁸⁹². Після радянської окупації Єдвабного, євреї «утворили міліцію і міськраду, звідки усунули поляків»⁸⁹³. «Тільки маленьке спростування: це не українець до нього стріляв, бо тоді українців у міліції ще не було. Стріляв єврейський поліцист»⁸⁹⁴. «[...] “народна міліція” (складалася виключно з жидів)»⁸⁹⁵. «До неї [міліції] спішно

⁸⁸⁷ Див. напр. В. Ляска, *Особовий склад тюремного відділення НКВС у Львівській області...*

⁸⁸⁸ Ж. Ковба, *Людність у безодні пекла...*, с. 138—139.

⁸⁸⁹ J.-P. Himka, *The Lviv pogrom...*, s. 229 (Leopold Iwanier, Shoah Foundation, 48148, 45—47).

⁸⁹⁰ Raporty Karskiego, *Zagadnienia żydowskie w kraju...*, s. 7.

⁸⁹¹ G. Motyka, R. Wnuk, *Żydzi w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939—1941...*, s. 581 (*List z Małopolski Wschodniej*, PRM 46 B, k. 97-98).

⁸⁹² S. Szende, *The Promise Hitler Kept...*, p. 17.

⁸⁹³ R.J. Ignatiew, *Postanowienie o umorzeniu śledztwa...*, s. 133.

⁸⁹⁴ *Except from the memoirs of Antoni Rybicki...*, YVA, O.33/6624.

⁸⁹⁵ *Злочини комуністичної Москви в Україні влітку 1941...*, с. 45.

зголосилося багато єврейської молоді, трохи української, найменше польської. На чолі львівської міліції став “товариш” Рейзман⁸⁹⁶, потім такий же “товариш” Барвінський⁸⁹⁷. «За спогадами В. М. (прізвище просив не називати) у Львові у восьмій міліцейській дільниці було 17 євреїв — з 24 усіх працівників, серед євреїв жодного львів'янина, більшість біженці з Польщі»⁸⁹⁸. Зрозуміло, твердження оповідачів про велику (чи малу) кількість євреїв у радянській міліції не можуть замінити ретельного дослідження на підставі документів про національний і персональний склад та дії радянської міліції у Львові.

Комсомольці. За “перших совітів” частка євреїв серед львівських комсомольців становила 82%⁸⁹⁹. Ми не знаємо, наскільки це число певне. Але добре відомо, що на початок 1941 року євреї склали від третини до половини загального населення Львова⁹⁰⁰ та більше половини львівських студентів⁹⁰¹. Тому, враховуючи те, що поляків неохоче брали до комсомолу та вони й самі туди не дуже прагнули, можна припускати, що частка євреїв серед львівських комсомольців становила не менше половини.

Звинувачення комсомольців в участі у репресіях НКВД зовсім не були рідкістю⁹⁰². Про випадки затримання у Львові комсомольців єврейської національності вже в перші дні липня згадують багато оповідачів, особливо тих, що свідчили для радянських органів; див. вище. Одночасно розпочалося систематичне збирання даних про комсомольців. Наприклад, С. Левицький 2 липня записує у своєму щоденнику про конфіскацію міліцією картотеки комсомольців педінституту⁹⁰³. Мабуть, конфісковані дані були використані у проведенні арештів 11 липня. Повідомлень про ці арешти зовсім мало. Ось одне з них. «Наступна *Операція* відбулася у липні 1941. Її метою було зловити й заарештувати колишніх лівих діячів, зокрема комсомольців, єврейського походження. Усіх зловлених підозрюваних знищено у лісі Лисиничі поблизу Львова»⁹⁰⁴. Існують також повідомлення про переслідування комсомольців у інших містах; див. напр. підрозділ *Золочів* далі. Ось комсомолець, якого українці шукали (чи може той вважав, що його шукали).

3. *Атляс*, 1920 р.н. На початку війни він вирушив на схід. Під Золочевим Атляса затримали німці, але він від них утік до Львова. «[...] Оскільки українці

⁸⁹⁶ “Начальник відділу служби і бойової підготовки міліції т. Рейзман” справді існував (*Наказ №1 місцевої протиповітряної оборони м. Львова 9 червня 1940 року...*).

⁸⁹⁷ Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 23. Згідно з іншою розповіддю (Y. Bilinsky, *Methodological problems and philosophical issues...*, р. 376) “товариш” Барвінський [Barvinsky] працював у НКВД. Згідно з деякими реляціями «[...] на адміністративні посади, до створеної міліції призначали переважно осіб з російськими прізвищами або українців-прибульців з УРСР» (Ж. Ковба, *Людяність у безодні пекла...*, с. 40). Відомо також, що «першим начальником Львівського обласного управління міліції призначено майора міліції Н. Верьовку», що львівська міліція мала “політичний відділ” і що перед вступом німецьких військ значна частина радянських міліціонерів покинула Львів. (*Історія ГУМВС України у Львівській області...*).

⁸⁹⁸ Ж. Ковба, *Людяність у безодні пекла...*, с. 41.

⁸⁹⁹ R.J. Czarnowski, E. Wojdecki, *Lwów...*, s. 338. Джерела не подано.

⁹⁰⁰ Див. напр. G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie...*, s. 132—133.

⁹⁰¹ Z.S. Olesiak, *O lwowskim środowisku akademickim podczas wojny...*, s. 45.

⁹⁰² «У місті шаленіло НКВД, комсомольці та їхні помічники — євреї.» (R-r, *Tydzień grozy...*).

⁹⁰³ *Виймок зі щоденника Северина Левицького...*

⁹⁰⁴ E. Yones, *Smoke in the sand...*, pp. 81, 82. Посилання відсутнє.

шукали мене як політичного активіста, я переховувався протягом трьох тижнів у різних місцях [...]»⁹⁰⁵.

Траплялися також випадки насильств над комсомольцями безпосередньо самих цивільних. Так, Р.Московіц розповідає про знущання натовпу над (неназваною) шкільною подругою, яка була «комуністичною активісткою»⁹⁰⁶. Оскільки Р.Московіц народилася у 1925 р., то зрозуміло, що подруга була комсомолкою.

Усе це не можна вважати просто місцевою ініціативою. Так, у наказі від 30 липня 1941 р. К.-Г. фон Штюльпнаґеля, [Karl-Heinrich von Stülpnagel], командувача 17-ю армією, частини якої якраз окупували Львів, зазначається: «Особливо єврейські комсомольці повинні розглядатися як організатори диверсій та молодіжних бандитських формувань»⁹⁰⁷.

Таким чином, природним є ще один підхід до оцінки кількості осіб, забитих у погромі, та з'ясування прізвищ забитих. А саме, природним є підрахунок кількості та встановлення прізвищ міліціонерів, комсомольців та інших радянських активістів Львова єврейської національності з намаганням з'ясувати, чи потерпіли вони в погромі. Вивчення вказаного питання залишаємо наступним дослідникам.

Попередня оцінка кількості забитих

Отже, дані Яд Вашем та его-документи дають близько 40 прізвищ осіб, забитих у цивільному погромі, причому більшість розповідей про забитих вторинні, а їхня загальна вірогідність проблематична. До того ж про деякі жертви погрому не до кінця відомо, чи вони взагалі існували. Документи та візуальні матеріали практично не вказують на жодну конкретну особу, щодо якої протягом погрому було скоєне насильство. Перегляд літератури вказує, що інформація про хоч трохи відому особу, забиту в цивільному погромі, відсутня⁹⁰⁸.

У сумнівних випадках доцільним є порівняння з іншими близькими випадками. А саме, практична невідомість прізвищ жертв цивільного погрому контрастує з довгим списком страчених у першому періоді⁹⁰⁹ чи повним списком осіб, забитих під час розстрілу львівських професорів⁹¹⁰. Врешті, варто враховувати загальну тенденцію єврейських оповідачів приписувати українцям злочини, які ті не скоїли. Численні приклади такої тенденції було наведено вище.

Отже, наведене вище число 40 слід зменшити. Попередній розгляд вказує, що це число потрібно поділити принаймні на 10.

⁹⁰⁵ *Protokół przyjęty w Domu Uchodźców w Bukareszcie. Calea Meşilor 128, z dnia 31 maja 1945 r. [...] Atlas Siegfried ur. 25.IX.1920 we Lwowie. B: GFHA, № 17, Atlas Siegfried — testimony.*

⁹⁰⁶ Shoah Foundation, 9851, Rose Moskowitz, 19.

⁹⁰⁷ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 372.

⁹⁰⁸ Дуже мала кількість прізвищ осіб, забитих у цивільному погромі, заслуговує на особливу увагу. Така кількість означає, що у цивільному погромі майже жоден оповідач не втратив майже жодного знайомого. Це приводить до неправдоподібності одночасних великих кількостей забитих і оповідачів (пропонуємо читачеві самому провести обчислення).

⁹⁰⁹ Відомі прізвища принаймні 1500 осіб (О.Романів, І.Федущак, *Західноукраїнська трагедія 1941...*). Докладніше компаративістичний підхід буде розглянуто нижче.

⁹¹⁰ Z. Albert, *Każdy profesorów lwowskich...*, s. 189—191. Наголосимо, свідчення про забитих професорів первинні і йдеться про осіб, існування переважної яких сумніву не викликає.

13. КРИМІНАЛІСТИЧНІ МІРКУВАННЯ

Досліджуючи вбивства, природно ставити стандартні в криміналістиці питання про мотиви, замовників, організаторів та конкретних справців злочину. Стандартними також є питання про встановлення самих фактів убивства, про особи забитих, час, місце та знаряддя злочину, транспортування тіл до місць поховання і самі ці місця поховання. Якщо задовільних відповідей на вказані питання немає, факти злочинів вважаються не доведеними.

Мотиви

Розглянемо спочатку мотиви; точніше, розглянемо два питання: кому міг бути вигідний сам цивільний погром і кому зараз може бути вигідним його зображення як справи рук якраз українських націоналістів. Розпочнемо з першого питання.

Німці. Про те, що цивільні погроми були вигідні нацистам і вони, щонайменше, планували їх інспірувати, добре відомо. Про це свідчать як наведені вище уривки німецьких документів, так і ті, які ми наведемо далі, розглядаючи погром у Каунасі. На один аспект цієї вигоди для нацистів, а саме вигоди від вчинення погрому саме українцями, звернемо особливу увагу. Нацисти не збиралися надавати Україні самоврядування, навіть у вигляді протекторату. Справжніх причин такого наміру вони не оголошували і ми їх тут не розглядаємо. Зараз важливо, чим вони пояснювали цей намір. Отож, мало не головним оголошеним аргументом був той, що українці не мають провідної верстви: якщо надати Україні незалежність — у ній запанує хаос. Ось цей хаос, у вигляді безладних, безглузвих, жорстоких погромів, і потрібно було продемонструвати. А потім, звісно, продемонструвати, як роздратовані українським безладом німці наводять порядок. Супутньою користю буде те, що налякані українським свавіллям євреї самі попросяться до гетто. І, врешті, міжнародній громадськості буде показано, що антисемітизм не є якоюсь німецькою специфікою; навпаки, німцям доводиться охороняти євреїв від (значною мірою обґрунтованої) ненависті інших народів.

Поляки. У польській градації росіяни були злом, німці — більшим злом, а українці — абсолютним злом⁹¹¹. Тому львівські поляки могли вважати, і мабуть таки вважали, що коли росіяни вже пішли, німці вже прийшли і нема на те ради, то потрібно зробити те, що ще можна зробити — не допустити самостійного українського управління у Львові. Пряме німецьке управління буде меншим злом. Оскільки останнє слово належало німцям, а німці, як відомо, понад усе люблять “орднунг”, то потрібно продемонструвати їм, що українське управління приводить до хаосу. Погром є зручною формою цієї демонстрації. Тим паче, що (може справді, може за польськими уявленнями) перед тим євреї зрадили Польщу і пішли служити совітам. Тому особливо жалкувати за ними причини не було.

Совіти. Звісно, нізвідки не випливає зацікавленість совітів у єврейських погромах на щойно окупованих німцями територіях. Проте їхня зацікавленість у пограбуваннях та загальному безладі зовсім не виключена. І вже зовсім очевидною є небажаність будь-якої форми українського самоуправління. Про цю небажаність пише, зокрема, близький до радянського керівництва письменник. «Оберштурмбанфюрер Штірліц (він же радянський розвідник Ісаєв Максим Максимович) дістає завдання Москви [...] скомпрометувати українських націоналістів в очах гітлерівського керівництва»⁹¹². До речі, єврейського погрому у Львові Штірліц не побачив. Так чи інакше, вже цитована газета «Воля Покуття» звинувачувала радянську агентуру в організації погромів у Коломиї та Білостоці⁹¹³.

Українці. Метою бандерівців було створення української держави. Бандерівці відразу після вступу німецьких військ розпочали прибирати владу до своїх рук, ставлячи нацистів перед доконаними фактами. Тому для них природним було організовано примушувати євреїв до різних робіт, зокрема у в'язницях, та затримувати й видавати німцям осіб, що співпрацювали з радянською владою. Але анархічні погроми з убивствами, побиттям, роздяганням, грабунками, знищенням майна зовсім не були в інтересах бандерівців. Власне про це свідчать цитований вище документи ОУН та повідомлення преси.

Існують також его-документи, у яких розповідається про припинення авторитетними особами спроб погромів з вказанням на їхню шкідливість для українців⁹¹⁴.

Перейдімо тепер до другої частини питання: кому зараз вигідне зображення погрому як справи рук українських націоналістів.

⁹¹¹ І не тільки в польській. А. Заярнюк (A. Zayarnyuk, *Paradox illusions...*, p. 451) так передає мало не основну ідею книжки Т.С. Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv. A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists...*: «Amar attempts to show the city as a playground for three ideological and political forces, the bad, the worse, and the ugly of his story» (курсив наш). Це речення виглядає алюзією до англійської назви відомого вестерну Серджо Леоне *Il buono, il brutto, il cattivo*.

⁹¹² Ю. Семенов, *Третья карта...*

⁹¹³ Воля Покуття, 12.07.1941, 16.07.1941.

⁹¹⁴ Див. напр. S. Drix, *Witness to Annihilation...*, p. 20; Ж. Ковба, *Людяність у безодні пекла...*, с. 79, 244—245. Там же Ж. Ковба стверджує «Мені вдалося виявити факти, котрі дозволяють вважати, що були містечка, де місцеві проводили ОУН володіли ситуацією і або прямо запобігали погромам, або їхні члени своєю поведінкою не допускали “голоту”, “шумовиння” до участі у провокаціях не лише проти євреїв, а й до грабежів, насильства».

Німці. Для них є природним, принаймні часткове, перенесення відповідальності за Голокост на певні групи місцевого населення. У випадку Галичини цю ідею чітко сформулював Д. Поль: «Не слід недооцінювати практичні проблеми, з якими зіткнулися есесівці, коли ввійшли до західноукраїнських міст. Вони не знали населення, топографії і, звісно ж, не розуміли місцевої мови. Тому вони були повністю залежними від перекладачів, місцевої адміністрації та загонів міліції, що виникли у червні 1941»⁹¹⁵.

Наші підрахунки⁹¹⁶ показують, що навпаки, мало де нацисти мали такий комфорт, таку кількість польськомовних фольксдойчів (як прибулих з окупованої німцями Польщі, так і місцевих), що знали і населення, і топографію, і, звісно ж, розуміли “місцеву” (польську таки ж) мову західноукраїнських міст⁹¹⁷. До того ж знання німецької мови міським населенням (колишньої австрійської) Галичини було традиційним. Наше дослідження арешту львівських професорів показує, що прибулі члени айзатцкомандо «Лемберг» розмовляли польською, а професори та їхні рідні — німецькою. Врешті, для їдишомовних або просто німецькомовних євреїв порозуміння з німцями взагалі не становило проблеми.

Поляки. Якщо у погромі брали участь і поляки, і українці, то для поляків є природним применшити власну участь і перебільшити українську.

Росіяни. Об’єм “погромних” публікацій, як періоду російської агресії, так і попереднього періоду “артпідготовки”, що розпочався з часу Першого Майдану, добре відомий. Російська мета аж занадто очевидна.

Українці. Звинувачення націоналістів у організації і практично одноосібному проведенні погрому разом з називанням якомога більшої кількості його жертв, забитих з якомога більшою жорстокістю, є природним для політичних супротивників цих націоналістів: спочатку комуністів, а потім демократів, гуманістів, об’єктивних і критичних істориків, які розвінчують міти, відкривають нам очі та говорять гірку правду.

Замовники й організатори

Класичну тезу критичних істориків про те, що замовників Львівського погрому не існувало, а єдиним його організатором була ОУН, ми вже згадували. Тут питання про замовників і організаторів розглянемо докладніше.

Німці. Намагаючись з’ясувати питання участі нацистів у організації погромів, зокрема Львівського, стикаємося з проблемою секретності. Насамперед нагадаємо, що вже добре відома “кришталева ніч” була таємно організована і здійснена нацистами⁹¹⁸. Сліди нацистської організації помітні також в інших погромах, які передували початкові німецько-радянської війни⁹¹⁹. А вже 29.06.1941 Р. Гайдріх видав розпорядження, яке наказувало

⁹¹⁵ D. Pohl. *Anti-Jewish pogroms in Western Ukraine...*, p. 308.

⁹¹⁶ А. Плічко, *До питання про участь українців у вбивстві львівських професорів...*

⁹¹⁷ До речі, питання участі фольксдойчів у Львівському погромі дослідники не розглядали.

⁹¹⁸ А.Е. Steinweis, *Kristallnacht 1938...*; Х. Хене, *Черный орден СС...*, Глава 12.

⁹¹⁹ T. Szarota, *U progny zagłady...*

інспірувати цивільні погроми, не залишаючи слідів німецької участі. Це розпорядження виконувалося:

Рапорт Шталекера. Командувач айнзатцгрупою А, бригадефюрер Ф.В. Шталекер [Franz Stahlecker] у 1942 році рапортував Г. Гімmlерові «Точно так само, антисемітські сили підбурювалися до вчинення єврейських погромів із перших же годин після захоплення територій, хоча це підбурювання виявилось вельми важко здійснювати. Виконуючи наші вказівки, поліція безпеки вирішила розв'язати єврейське питання якнайрішучіше і всіма можливими способами. Однак було визнано бажаним, щоб службовці поліції безпеки не з'являлися на сцені, принаймні з самого початку, бо виняткова жорстокість здійснюваних заходів могла б обурити навіть німецькі кола. Потрібно було організувати справу так, аби довести світові, що місцеве населення перше виступило зі стихійним протестом...»⁹²⁰.

Так само, існують певні вказівки на організацію погромів на Галичині командуваннями айнзатцгрупи С (див. уривок рапорту від 9.08.1941 вище) та айнзатцкомандо "Лемберг":

Рапорт Е. Шенгарта [Eberhard Schöngarth]. «Згідно з офіційними німецькими документами, представленими обвинуваченням під час суду над А. Айхманом, нацистський командир "Командо Лемберг" айнзатцгрупи СД поскаржився керівництву, що "... покладатися на місцеве населення в тому, щоб воно взяло справу відплати до своїх рук і саме провело заходи остаточного розв'язання супроти євреїв, було безперспективним. Ми організували кілька груп для виконання акцій, але ті швидко перетворювалися в звичайні натовпи *погромників*, більше зацікавлених у пограбуваннях та плюндруваннях, ніж в енергійних насильницьких діях супроти євреїв. Кількість євреїв, зліквідованих натовпами у моєму операційному регіоні, становить менше як дві тисячі, а збитки, завдані бандами, так само як і порушення порядку, не виправдовують таких дій. Я не мав іншого вибору, як пустити в дію своїх людей"»⁹²¹. Очевидно, йдеться про всю Галичину і довший, ніж другий період, проміжок часу. Національності та партійної приналежності погромників не вказано.

Щодо Львівського погрому, то не відомий жоден документ, який би прямо вказував на його організацію нацистами. Аргументом на користь такої організації оповідачі часто називають плакати, які звинувачували євреїв у вбивствах в'язнів львівських тюрем. Проте не до кінця зрозуміло – з'явилися ці плакати до початку погрому, чи після.

Вивчивши велику кількість нацистських документів, Р. Гільберґ зробив, зокрема, такий висновок: «По-перше, справді стихійних погромів, вільних від впливу айнзатцгруп, не сталося. Всі спалахи були або організовані, або натхненні айнзатцгрупами»⁹²². Зрозуміло, що критичні історики дотримуються іншої думки.

⁹²⁰ Нюрнбергский процесс, Т. 1..., с. 122. Американський прокурор Р. Джексон, який цитує рапорт, трактує цей фрагмент однозначно: «Цілком очевидно, що ці "виступи" були організовані урядом і нацистською партією».

⁹²¹ L. Heiman, *Ukrainians and the Jews...* Посилання відсутнє.

⁹²² R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews...*, p. 312.

Поляки. Слідів польської організації Львівського погрому не існує. Ось одне недоведене твердження. «Між відходом більшовиків та приходом німців поляки на свій власний розсуд організували єврейський погром, мабуть, із метою засвідчити польськість Львова»⁹²³. Нагадаємо, що про участь поляків у Коломийському погромі писала цитована раніше газета «Воля Покуття»⁹²⁴.

Українці. Існують дві концепції організації націоналістами Львівського погрому: *власна і щоб сподобатися нацистам*.

Власна концепція стверджує, що націоналісти скористалися можливістю вчинити погром, керуючись своєю антисемітською ідеологією. Аргументами власної концепції є цитовані вище документи та напів-документи. Не вдаючись в аналіз висловлених там теоретичних положень, зауважимо, що жодного слова про організацію погрому в них немає. У цих документах фіксується лише небажаність для націоналістів таких погромів.

Концепція *щоб сподобатися нацистам* так само нічим не підтверджена. Т. Шарота⁹²⁵ запропонував наступний критерій: Якщо жодних документів про вчинення певною організацією погрому не збереглося, то слід глянути, чи отримала ця організація після погрому якусь користь у вигляді більшого доступу до влади, фінансування тощо. Згідно з німецькими документами, стосовно бандерівців, принаймні вже з 3 липня, нацисти розпочали акції усування від влади та підготовки до арештів, а потім і самих арештів. Власне ОУН(б) стала найбільш переслідуваною українською організацією.

У літературі погром 1 липня часто пов'язується з проголошенням 30 червня незалежності України, причому більше неявно, ніж явно, стверджується, що цивільний погром став результатом проголошення, але аргументів на доведення цього твердження не наводиться. Окрім того, якщо ми допускаємо спекулятивний аналіз, то не менш правдоподібним є припущення, що після проголошення української державності німці (а може й поляки, які у Львові кількісно переважали українців, чи відступаючі совіти) могли спровокувати погром для дискредитації цієї «державності».

Справці злочинів

Намагаючись встановити справців злочинів другого періоду, природно спочатку ставити загальні питання: Були це військові, чи цивільні? Якщо військові, то до якої формації належали: Вермахту чи СД? Якщо цивільні, то скільки серед них було поляків, а скільки — українців? Якщо українці, то були це пересічні цивільні, чи міліціонери?

Джерелами відповідей на поставлені питання можуть бути документи, его-документи та візуальні матеріали.

⁹²³ Дж.-П. Химка, *Львівський погром 1941-го...* (Звіт про положення на Українських Землях, зайнятих нім. армією, 12 липня 1941, Гонтівка, Чернівецький район, Вінницька область, у Library and Archives Canada, колекція Андрія Жука, MG 30 C167, vol. 147, file 33). Джерело цього повідомлення нам невідоме. Відомо лише, що в деяких місцевостях відразу після вступу німецьких військ поляки організовували власну міліцію (див. напр. *Нове життя в Синявщині...*).

⁹²⁴ *До нормального життя...*

⁹²⁵ Т. Szarota, *U progu zagłady...*, s. 13.

Вже розглянуті нами німецькі документи фіксують виконані СД розстріли, але не пишуть про вбивства під час погрому, ні військовими Вермахту, ні цивільними. Натомість, знову ж таки розглянуті вище, єврейські его-документи дуже різноманітні. Вони називають як різні кількості забитих, так і різні місця й час убивств. Так само, ці его-документи називають різних справців злочинів. В одних розповідях — це німецькі військові, в інших — бійці «Нахтігалю», ще в інших — натовп, складений з українців та поляків у різних пропорціях. Але в значній кількості розповідей єдиними справцями злочинів є українці. У багатьох розповідях повна відсутність серед справців убивств німців та поляків не просто зафіксована, а й підкреслена.

Щодо візуальних джерел, то тільки фото № 3.7 зображує насильство військових. На кількох інших видно військових, які керують ексгумаційними роботами. Решта справців насильств є цивільними. У переважній більшості випадків на підставі візуальних джерел з'ясувати національності погромників не вдається. Можна лише сказати, що особи, одягнені багатше, з більшою ймовірністю — поляки, а ті, що бідніше — українці. Якщо прийняти цю ознаку, то, оглядаючи візуальні матеріали, про якусь перевагу українців серед погромників сказати важко⁹²⁶. На українське походження могли б вказувати сільський одяг та вишиванки. Проте таких деталей одягу на погромниках з візуальних матеріалів зовсім мало. Зокрема, у відео-матеріалах, що зображують район Замарстинівської в'язниці, де й стався власне цивільний погром, їх зовсім не видно. Незначну частку погромників становлять особи зі стрічками. Таких осіб ми кожного разу зазначаємо. На польське походження, окрім багатшого одягу, могли б вказувати „orzędek” (фото № 1.6), “конфедератки” (фото № 15.5) або гіпотетично білі опаски. Знову ж таки, ці ознаки дуже непевні.

Ідентифікація міліціонерів на світлинах та в кінохроніках

Пригадаймо, основна теза критичних істориків стосовно Львівського погрому полягає в тому, що цей погром був організований і вчинений українською міліцією. Тому пошукам міліціонерів у візуальних джерелах приділимо особливу увагу. Перш ніж розпочати такі пошуки, нагадаємо, що станом на 1 липня 1941 року в українській міліції налічувалося 145 осіб, і їхні прізвища відомі⁹²⁷. Частина міліціонерів несла охорону різних цивільних об'єктів⁹²⁸, отже участі в погромі брати не могла.

⁹²⁶ Проте деякі оповідачі саме на цьому наголошують. «Були це прибульці, яких раніше у центрі міста не помічалось. Можна було відрізнити, чи був хтось селянином, чи якимсь. Це був такий, такий, такий мотлох трохи» (Leszek Allerhand, *Okupacja niemiecka*, 26.10.2013...). Нагадаємо, Л. Аллерганд пригадував також, що «майже всі [погромники] мали синьо-жовті опаски».

⁹²⁷ С. Рябенко, *Українська міліція Львова: «бандерівська» чи «робітничо-селянська»?..*

⁹²⁸ Див. напр. розповідь Я. Rogovського (G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa...*, s. 202) про міліціонерів, які охороняли пошту; розповідь М. Болуха, який стеріг цукровий магазин (Т. Мартиненко, *Українська допоміжна поліція в окрузі Львів-місто...*; з посиланням: ДАЛО, ф. Р. 16, оп. 1, спр. 14, арк. 26); запис щоденника С. Левицького про охорону міліціонерами Педагогічного інституту (*Вуїмок зі щоденника Северина Левицького...*) та ін.

Опаски. Зі значною ймовірністю, міліціонерами у візуальних джерелах могли бути особи з синьо-жовтими опасками⁹²⁹. Звичайно, світлини чорно-білі. Але двоколірність мала б бути помітною. Наприклад, триколірність опасок на світлинах із Каунаса (див. напр. фото № 2.14, 3.14) добре видно; принаймні жовтий колір там явно відрізняється від зеленого й червоного. Так само добре видно триколірність білоруських опасок на світлинах з сучасних (про)російських пропагандистських сайтів⁹³⁰. На світлинах з Львівського погрому бачимо певну кількість осіб з опасками. Проте ці опаски виглядають неприродно білими, наче домальованими⁹³¹. Нагадаємо, тоді деякі медики носили білі опаски з червоними хрестами⁹³². І на деяких світлинах (див. напр. фото № 2.7) ці хрести ясно видно. На багатьох світлинах видно зірки Давида на опасках у євреїв та свастики на опасках у німців та фольксдойчів. Якись опаски носили (цивільні) перекладачі⁹³³. Існують повідомлення про польську міліцію з білими опасками⁹³⁴. Нам відома лише одна, пов'язана з Львівським погромом, світлина, на якій зображена особа з двоколірною опаскою. Ось вона.



⁹²⁹ Згідно з документами, кожен міліціонер мусив мати таку опаску. Щоправда, трапляються й інші твердження; напр. Г. Маєр (H.F. Meyer, *Blutiges Edelweiß...*, S. 60) пише: «Однозначно, [справцем насильств щодо євреїв опівдні 30 червня] була передовсім українська міліція ОУН, яка за очевидним схваленням міського коменданта Вінтергерста, "організувала так званий порядок". Позначені блакитними опасками з написом "Українські військові", вони затримували євреїв та заганяли їх до в'язниць».

⁹³⁰ Див. напр. *Нет бело-красно-белому флагу!...*

⁹³¹ Мабуть усвідомлюючи це, безіменний комуніст пише: «Члены милиции носили повязки белого цвета или цветов украинского флага» (*СВИДЕТЕЛЬСТВУЮТ ОЧЕВИДЦЫ...*). Розглядаючи світлину, часто важко визначити, чи на особі справді була опаска, чи білу смужечку домальовано пізніше, чи це просто дефект. Наприклад, на відомій світлинці (Г. Стадник, *Єврейські погроми у Львові... (Євреї підмітають Площу ринок на очах у городян, що зібралися навколо)*) на правій руці особи на передньому плані біліє нібито опаска. Але тоді євреї опасок ще не носили.

⁹³² S. Kryński, *Kartki ze wspomnień starego profesora...*

⁹³³ Див. напр. YVA, M.49/51, *Memoirs of Henryk Kopilewicz regarding his experiences in the Lwow Ghetto, Boryslaw Ghetto, Plaszow camp, Linz and Mauthausen*, p. 10. Подібно в Є. Наконечного (*Шоа у Львові...*, с. 110): «Цивільний перекладач стояв осторонь. Це був молодий, студентського вигляду тендітний хлопець із синьо-жовтою пов'язкою на лівому рукаві».

⁹³⁴ О. Дзюбан, *Українське державотворення...*, с. 89.

Фото № 1.13. Взяте з сайту ННА. Ghettos. Ukraine. Lviv (*Lemberg Jews suspected of murder arrested on 1 July 1941 — photos*). Зверніть увагу на дотримання порядку. Існують також світлини з інших міст (див. напр. сайти: REIBERT.info, *Города во время оккупации. Луцк...*; Ретро Франківськ, 12.10.2018, *Станиславів під час німецької окупації*), де видно двоколірність опасок. Зацікавлений читач може самостійно знайти схожі світлини в Інтернеті.

Окрім того, роль осіб з незрозумілими опасками така сама, як і в набагато чисельніших військових, — спостерігачі. Ось типовий приклад.



Фото № 2.13. Взяте з: YVPh, № 145BO7 (*Lvov, Poland, A search and arrest in the street, 1941*). Тут цивільні когось кудись ведуть. Один із тих, хто веде, мабуть, зі стрічкою. За подією спостерігають неозброєний чоловік з опаскою невідомого кольору та озброєний військовий у касці, отже на службі. Фото № 2.11 схоже. На фото № 8.7 чоловік з опаскою теж займається неміліційною роботою.

Зі значною ймовірністю, міліціонерами у візуальних джерелах могли б бути групи чоловіків з опасками, озброєні особи з опасками або окремі особи з опасками, що виконують у натовпі керівну функцію. Груп чоловіків з опасками візуальні джерела не фіксують. Багато відомих нам випадків зображення осіб з опасками чи нібито з опасками, відмічаємо спеціально. Такими є напр. фото № 2.2, 8.7, 12.7, 2.11, 1.12, 2.12, 7.12, 9.12, стоп-кадри № 3.5, 4.5, 7.5⁹³⁵. На деяких погромних сторінках опаски сумлінно позначено стрілочками. Читач легко може їх знайти. Проте на більшості світлин, на яких видно опаски, зображено поодиноких неозброєних осіб, які нічого не роблять. На нашу думку, такого типу візуальні матеріали не можуть бути аргументом на користь гіпотези про організацію погрому українською міліцією.

⁹³⁵ Див. також сайт REIBERT.info, *Львів під час війни...* (світлини з підписами: *Жителі Львова вітають військові частини Вермахта, які прибули до міста. 30.06.1941* [хлопець праворуч]; *1. Gebirgsjäger Division, Ukraine, № 17; Площа Ринок, 1941 рік*). Нагадаємо ще два добре відомі фото привітання львів'янами німецьких військ (L. Heinzerling, *Covering Tyranny, The AP and Nazi Germany...*, р. 85). На них видно особу з опаскою, яка, мабуть, слідує за тим, щоб цивільні не сходили з хідників на вулицю. Подія сталася 2 липня 1941 р. Осіб з опасками в подібній ситуації бачимо на кадрах з Риги (*Die Deutsche Wochenschau*, Nr 566...) та на світлині з якогось, мабуть чеського, міста (REIBERT.info, *Львів під час війни...*, повідомлення: Баварец82, 29 окт 2017, № 4).

Міліційні однострої. Існують (нечисленні й ненадійні) розповіді про українських міліціонерів, які раніше були міліціонерами радянськими і продовжували носити радянські однострої.

Л. Іванер. «Це були ті ж українці, які служили в радянській міліції. Вони замінили зірки на кашкетах тризубами»⁹³⁶. Найімовірніше, згадуючи багатьма роками пізніше, цей оповідач сплутав міліцію з поліцією, бо українські міліціонери тризубів не мали, а вказані Л. Іванером особи не мали опасок.

Е. Кесслер. «Біля стін входу з обох боків у два ряди стоять молодики в одностроях радянської міліції, озброєні обкутими залізом кийками»⁹³⁷. Опасок молодики не мають? Тут Е. Кесслер розповідає про в'язницю на Лонцького. Наскільки ми розуміємо, він переказує чийсь оповідання. Можливо, хтось побачив біля входу одну або кілька осіб у (можливо) міліційному однострої; див. фото № 1.7. При кількаразовому переказі ця особа вишикувалася в два ряди і озброїлася обкутими залізом кийками.

Згідно з С. Рябенком⁹³⁸, станом на першу декаду серпня в українській міліції перебувало 5 осіб, які перед тим служили в радянській міліції. Чи служили вони в українській міліції 1 липня і чи носили радянські однострої, невідомо. Незрозуміло також, чи мали ці особи якесь відношення до ОУН. Зауважимо, що потрапити до радянської міліції націоналістові було значно важче, ніж потрапити до в'язниці: навіть на попередньому етапі запису до «робітничої гвардії» їх вишукували радянські органи безпеки⁹³⁹.

Нам відомі три візуальні джерела (фото № 1.7, 8.12 та фільм *Pogrom in Lvov | The Holocaust Encyclopedia...*), де є підозра зображення осіб у міліційному однострої. Проте у всіх трьох випадках зображена особа не має опаски. Окрім того, не до кінця зрозуміло, що на зображених видно саме міліційні однострої, а не, наприклад, однострої залізничника. На фото № 15.5 чоловіки одягнені, скоріше, в якісь польські однострої. Професійних досліджень цього питання ніхто не проводив.

Таким чином, відомі нам его-документи та візуальні матеріали достовірної інформації про українських міліціонерів, які раніше були радянськими міліціонерами, не містять. Висловимо припущення, що деякі особи (різної національності), які служили раніше в радянській міліції, або польській поліції, після вступу німців взяли їм «допомагати» у встановленні порядку; може з власної ініціативи, може згідно з наказом.

Прізвища злочинців. Інший метод ідентифікації учасників погрому як міліціонерів запропонував Дж. Бурдс. Він порівнював зображення погрому з фотографіями з виказок українських міліціонерів і задекларував ідентичність принаймні трьох осіб. Ось ці особи.

⁹³⁶ J.-P. Himka, *The Lviv pogrom...*, s. 229 (Leopold Iwanier, Shoah Foundation, 48148, 45—47).

⁹³⁷ E. Kessler, *Przeżyć Holokaust we Lwowie...*, s. 56.

⁹³⁸ С. Рябенко, *Українська міліція Львова: «бандерівська» чи «робітничо-селянська»?...*

⁹³⁹ Докладная записка В.Н. Меркулова И.В. Сталину об антисоветской деятельности украинских националистических организаций. В: Украинские националистические организации, Т. 1..., с. 244.

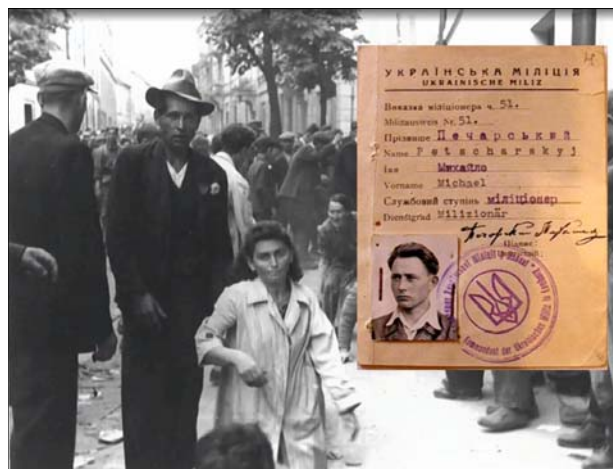


Фото № 3.13. Взятє з відеозапису: *Professor Jeffrey Burds...* Воно (тільки без виказки) міститься також в YVPh, № 80EO2 (*Lvov, Poland, Women being dragged by men in the street during a pogrom, 30/06-03/07/1941*). Часом автори публікацій до цього підпису додають: *Photograph: Rex/The Weiner Library*. Цю світлину В. Мендіковський помістив на обкладинку своєї книжки *W cieniu gigantów...* Головний герой має стрічку. Мабуть, група людей на задньому плані — це євреї, яких заганяють до “великих касарень” на вул. Замарстинівській. Один із закритих виказкою чоловіків тримає коротку палицю.

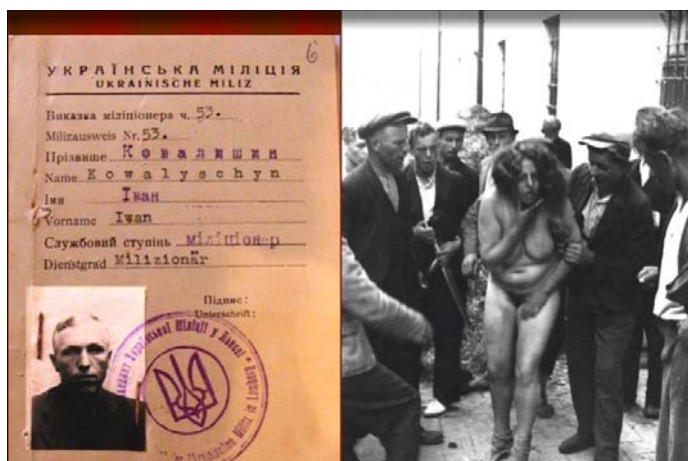


Фото № 4.13. Взятє з відеозапису: *Professor Jeffrey Burds...* Молодий хлопець у центрі тримає короткий меч (чи довгий кинджал). Це фото міститься також у книжці K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 304 (*Kowalyshyn ist (mit Mütze) auf dem linken Bild in der Mitte und auf dem rechten in der zweiten Reihe zu sehen (Himka: Dostovirnist', S. 61 Abb. 11)*).



Фото № 5.13. Взяте з відеозапису: *Professor Jeffrey Burds...* Воно (тільки без виказки Дацюка; та чомусь не фігурує в по-Бурдсівських публікаціях) міститься також у книжці K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 343. (*Vor dem Gefängnis in der ul. Zamarstynowska*). Частина цієї світлини, але з виказкою І. Ковалишина, також міститься у книжці К. Штруве (S. 304).

Ці світлини разом з твердженнями про ідентичність осіб повторюються в численних публікаціях. Саме ототожнення, по суті, становить фразу: «Я (або Дж. Бурдс) ідентифікував». Як він це зробив, ні Дж. Бурдс, ні його послідовники не пояснюють. Сам Дж. Бурдс довгий час свого відкриття не публікував, а зробив це Дж.-П. Химка⁹⁴⁰ «[...] без попередньої згоди Бердса, за що останній під час гострої дискусії на Facebook звинуватив його в плагіаті»⁹⁴¹. Аналіз, проведений С. Рябенком⁹⁴², показує необґрунтованість як ідентифікацій, так і пов'язаних з ними декларацій. Один з аргументів С. Рябенка полягає в тому, що зображені підозрювані є приватними особами. Вони не озброєні, не становлять групи та не мають опасок. Тому про участь української міліції у погромі, як організації, гіпотетична ідентифікація Дж. Бурдса ніяк не свідчить. Ми не повторюватимемо докладно аргументів С. Рябенка; наведемо лише відповідну ілюстрацію, яка підважує коректність ідентифікації Дж. Бурдса.

⁹⁴⁰ І. Химка, *Достовірність свідчення: Реляція Рузі Варнер...*; J.-P. Himka, *The Lviv Pogrom...*; Дж.-П. Химка, *Ще кілька слів про львівський погром...*

⁹⁴¹ Я. Грицак, *Развитие украинской культуры памяти...* Відповідь див. у листі J.-P. Himka, *Dear Editors...*

⁹⁴² С. Рябенко, *Слідами «Львівського погрому» Джона-Пола Химки...*; С. Рябенко, *Кілька слів про джерела...*



Фото № 6.13. *“Міліціонер М. Печарський”*. Взяте з: С.Рябенко, *Кілька слів про джерела...*, з коментарем: «Ключові ознаки, які вказують, що людина на фото з погрому і Михайло Печарський у посвідці — це різні особи: лінія волосся на скроні, товщина губ та відстань між очима». С.Рябенко також наводить документ, згідно з яким під час погрому М. Печарський перебував поза Львовом.

- Закінчуючи огляд зображень “міліціонерів”, звернемо увагу на такі деталі:
1. Усі три світлини мають чітко виражений постановний характер.
 2. На всіх трьох світлинах подія відбувається точно на тому самому місці.
 3. На всіх трьох світлинах повторюється один і той самий сюжет.
 4. На світлинах ніхто з підозрюваних не має опаски (необхідної ознаки міліціонера) і зброї, навіть палиці. До того ж дві перші підозрювані особи вступили до міліції після 1 липня, а датою вступу М. Дацюка ніхто не цікавився.
 5. Наведені Бурдсом номери виказок (51, 53, 56) дуже близькі між собою.
 6. На першій світлині вибору немає, але з інших двох ми просто не можемо зрозуміти, кого з кількох зображених чоловіків Дж. Бурдс та його послідовники ототожнюють з особами на виказках.

Знаряддя злочинів

В его-документах фігурує різноманітна зброя в руках погромників; часом досить екзотична: сокири, лопати, вила... Натомість у візуальних матеріалах зустрічаються лише палиці; зрідка — ціпки, ще рідше — парасолі. Розглядаючи світлини, ми кожного разу звертаємо на них увагу читача. Інших знарядь практично немає (меча на фото № 4.12 та мітли на фото № 2.5 до уваги не беремо). Зовсім не видно груп озброєних цивільних. Цивільних з вогнепальною зброєю зображують (ненадійне) фото № 12.7 та три наступні світлини, які, проте, до погрому стосунку не мають.



Фото № 7.13. Взяте з сайту: REIBERT.info, Галичина в Генеральному Губернаторстві..., с. 4 (*Im befreiten Lemberg. Sofort nach Einzug der Deutschen hat sich zum Teil aus den in Gefängnissen festgehaltenen ukrainischen Nationalisten eine Schutzmiliz gebildet. Dieser junge Ukrainer stammt aus Czernowitz und wurde schon anlässlich des Einzugs der Sowjets in der Bukowina verhaftet, später nach Lemberg gebracht*).



Фото № 8.13. Це фото міститься на різних “погромних” сторінках. Ми взяли його з відеозапису лекції *Professor Jeffrey Burds...* У чоловіка в центрі наче за плечима рушниця, але опаски не видно. Здається, він підперезаний і одягнений у якийсь однострій без погонів і кашкета. Що у нього з кистю — незрозуміло. Працюють у плащах. Час та місце події, а також походження світлина нам невідомі.



Фото № 9.13. Взяте з: Львів, як мікркосмос Голокосту [Яд Вашем]... (Львів. Місцеві охоронці супроводжують колону євреїв). У статті *Євреї Львова во время Второй мировой войны...* фото має підпис: *Львов. Украина. Депортация евреев*. На світлині — бідно одягнені жінки й діти. У руках охоронця, здається, гвинтівка. Колір опаски незрозумілий. На сайті YVPh, № 3150/93 підпис: *Lvov, Poland, A Lithuanian soldier [sic!] leading Jewish men, women and children during a deportation* і вказано місце перебування оригіналу: ГАРФ. Цю світлину приписують також до Литви; див. напр. Р. Ванагайте, *Наши...*, с. 16, чи В. Данюшевський, *Трагическая судьба евреев Прибалтики...*

Місця вбивств.

Збирання, транспортування та поховання

Місце запам'ятовується краще, ніж час. Проте більшість оповідачів не вказує точно місця власного перебування протягом описуваної події. Тому неможливо перевірити, наприклад, чи він фізично міг бачити подію. На відміну від розслідування З. Альбертом розстрілу львівських професорів, відповідних слідчих експериментів не проводилося. Багато оповідачів стверджують тисячі жертв цивільного погрому, але мало хто вказує місця масових убивств. Ті ж повідомлення, які вказують, неправдоподібні.

Окрім того, свідки називають різну загальну кількість забитих у цивільному погромі, не вказуючи таких кількостей в окремих місцях. Натомість багато з них називає числа осіб, забитих нацистами у різних місцях у другому періоді, не називаючи загального числа. Можна додати усі ці числа і переконатися, що сума становить понад 10 тис. Звичайно, ми вважаємо її так само ненадійною, як і названі оповідачами загальні кількості жертв цивільного погрому. Але ігнорування істориками цієї суми при одночасному постійному називанні загальної кількості жертв цивільного погрому зменшує вірогідність їхніх висновків.

Перейдемо тепер до другої частини цього підрозділу. Існують документи, повідомлення преси, світлини та розповіді очевидців про ексгумацію, завантаження на транспорт та вивезення й поховання жертв радянських страт. Проте

«джерела щодо погрому майже не містять вказівок на те, що сталося з тілами євреїв, вбитих біля або на території тюрем 1 липня»⁹⁴³. Точніше, таких вказівок практично не містять документи, візуальні матеріали та повідомлення преси. Лише один документ може вказувати на тіла євреїв, забитих на початку липня 1941 р. А саме, згідно зі звітом «Міського похоронного закладу»⁹⁴⁴, у Бригідках знайдено 10 тіл євреїв, а на Лонцького — 24. Тіла передали євреям. Одночасно, А. Усач та О. Андронатій стверджують: «Уже в січні-березні 1942 року на території в'язниці було ексгумовано 24 тіла євреїв. Найімовірніше, йшлося саме про жертви Львівського погрому»⁹⁴⁵. Методика оцінки ймовірності не подається, але з контексту видно, що йдеться про щойно цитований звіт «Міського похоронного закладу». Лишається незрозумілим: коли ці євреї були забиті? І якщо їх забито у другому періоді, то ким; і чи це всі євреї забиті тоді у Бригідках та на Лонцького, чи були й інші? Якби, всупереч твердженню А. Усача та О. Андронатія, тіла євреїв були передані у липні 1941, то така подія могла б узгоджуватися з наведеною вище розповіддю А. Гольдберга.

Ось відомі нам повідомлення з его-документів про те, що сталося з тілами забитих у другому періоді євреїв.

— Згідно з Є. Наконечним, його батько, П. Наконечний, підраховуючи єврейські похорони, а потім перевіряючи нові поховання на єврейському цвинтарі, оцінював кількість забитих під час погрому на близько десяти⁹⁴⁶.

— Вивезення однією вантажівкою забитих у Бригідках євреїв (свідки Д. Кагане). Це вивезення частково підтверджує також лікар Гольд.

— Вивезення до Єврейської Лікарні возом забитих та поранених на Лонцького євреїв (А. Гольдберг). Вивезення вантажівками забитих євреїв з в'язниці на Замарстинівській (М. Грюнбарт).

— Збирання 2 липня Єврейським Похоронним Товариством тіл близько 2000 забитих євреїв (Я. Герштенфельд). Повідомлення нечітке, але складається враження, що тіла збирали на вулицях.

— Повідомлення про скидання до ям у в'язницях забитих перед тим євреїв (Е. Йонес, Г. Кац, А. Фолькман та інші).

— Збирання німцями на вози забитих українцями євреїв (Л.-Г. Гохшульц).

— «Прибирання» трупів із Замарстинівської (З. Туне).

Звісно, батько Є. Наконечного міг бачити не всі похорони, за один раз могли ховати кілька осіб, не обов'язково ховали забитих у погромі і, врешті, у Львові існував не один єврейський цвинтар.

Повідомлення про вивезення однією вантажівкою трупів із Бригідок в міру правдоподібні; повідомлення А. Гольдберга про вивезення одним возом трупів і поранених із Лонцького та повідомлення М. Грюнбарта зовсім

⁹⁴³ К. Струве, *Масові вбивства в'язнів львівських тюрем...*

⁹⁴⁴ Там само (T. Sandkühler, „Endlösung“ in Galizien..., S. 487, footnote # 12).

⁹⁴⁵ Політичні вбивства як інструмент пропаганди. Тюрма на Лонцького. В: О. Андронатій та ін., *Складні сторінки спільної історії...*, с. 71.

⁹⁴⁶ Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 121. USN (Registration cards for Jews from Lviv / Lwów ghetto and a register of the Jewish cemetery in Lviv <www.ushmm.org/online/hsv/person_advance_search.php?SourceId=20687&sort=name_primary_sort>) подає лише одну особу: Осип Френкель [Osip Frenkel'], 29 років, з датою смерті 3 липня 1941.

неправдоподібні, причому, перше видається запозиченим з другого. А головне, вони стосуються осіб, забитих військовими.

Твердження про поховання євреїв на подвір'ях в'язниць неправдоподібні: викопування з ям радянських жертв, щоб потім поховати в них євреїв, видається заняттям досить безглуздим. А головне, це твердження не підтверджується пізнішими розкопками на подвір'ях в'язниць.

Декларація Я. Герштенфельда не підтверджена документами, світлинами та свідками. Єврейське Похоронне Товариство існувало для поховань євреїв за релігійними канонами. Прізвища забитих мали б бути відомими. Зібраних мали б поховати на єврейському цвинтарі з відповідними ритуалами. Місце такого великого поховання можна було б легко знайти.

Спогад Л.-Г. Гохшульца ненадійний, а спогад З. Туне — незрозумілий.

Таким чином, правдоподібних повідомлень свідків про збирання й поховання жертв цивільного погрому немає. Але при тисячах забитих має бути багато очевидців вивезення тіл. Хтось мав збирати трупи, завантажувати ними транспорт, розвантажувати, копати ями, складати до ям, засипати. Пригадаймо наші підрахунки. Якщо до вантажівки вміщається 50 осіб, то для вивезення 4000 осіб потрібно зробити 80 рейсів. Проте деякі оповідачі (М. Ауербах, А. Гольдберг, Л.-Г. Гохшульц) пишуть про використання возів для вивезення трупів⁹⁴⁷. Тоді рейсів буде ще більше. Про ці роботи збереглися б німецькі документи та світлини. Це повинна була бачити сила людей. І потім згадувати у численних розповідях. Наразі не проводимо підрахунків, але зрозуміло, що очевидців мало бути багато, а чув би про це кожен. Врешті, повідомлення про місця поховання тисяч жертв погрому в оповіданнях відсутні, і ніхто не намагався їх шукати. Такий контраст з численними повідомленнями про тисячі забитих зменшує загальну вірогідність цих повідомлень.

Поранені та ушкоджені (статистичні міркування)

Обставини злочину можуть здаватися малоймовірними. Але якщо ці обставини точно встановлені, то застосовування статистичних міркувань для їхньої перевірки не має сенсу. Якщо ж обставини не встановлені беззаперечно, то такі міркування цілком доречні. Твердження про тисячі забитих уподовж цивільного погрому не аргументувалося. «Ніхто не рахував забитих [...] Уся подальша інформація ґрунтується на оцінках або чутках, які поширювалися після подій у Львові»⁹⁴⁸. Способів оцінювання самі поширювачі не вказували, а тоді по Львову кружляли найрізноманітніші плітки⁹⁴⁹. Тому до вказаного твердження про тисячі забитих у цивільному погромі слід ставитися як до статистичної гіпотези (у юридичних термінах — версії). Її вважають основною. Альтернативна гіпотеза полягає у запереченні цього твердження. Згідно з теорією перевірки гіпотез, основна гіпотеза потребує набагато вагомшої

⁹⁴⁷ Про вивезення возами тіл забитих совітами в'язнів теж писали «Українські щоденні вісті», 5.07.1941 та (у своєму листі) цитований вище К. Зуффнер. Вози також видно на фото № 2.3, 1.5, 4.6 та на стоп-кадрі № 4.5.

⁹⁴⁸ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 376—377. Є. Наконечний (*Шоа у Львові...*, с. 101) називає їх «українофобським фольклором».

⁹⁴⁹ G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie...*, напр. с. 185.

аргументації, ніж альтернативна. У юриспруденції цій засаді відповідає презумпція невинуватості.

Звичайно, наявність у оповіданнях малоправдоподібних чи фізично неможливих деталей знижує їхню загальну вірогідність. З іншого боку, при статистичних міркуваннях те, чого нема, не менш важливе ніж те, що є. Наприклад, загальну вірогідність его-документів знижує відсутність у них деталей, які оповідачі мусили б бачити в описуваній ситуації.

Ми проілюструємо статистичні методи, порівнюючи гіпотетичні кількості забитих та поранених у цивільному погромі. Погром з відсутністю вогнепальної зброї відрізняється від розстрілу великою часткою поранених на одного забитого. Співвідношення між забитими та пораненими у такого роду подіях вимагають спеціального вивчення. Зокрема, слід розрізняти *справді поранених і ушкоджених*. Ми не знаємо ані загальних досліджень з цього питання, ані конкретніших, про поранених у Львівському погромі. Знаємо лише багато оповідань про побиття та ушкодження євреїв, у яких нічого не мовиться про вбитих⁹⁵⁰.

Про кількість поранених у цивільному погромі відомі лише декларації. Ось одна з них. «Того дня загинуло кілька сотень євреїв, а кілька тисяч були важко побиті й поранені»⁹⁵¹. Далі М. Реднер називає прізвища двох поранених лікарів і стверджує свою участь у лікуванні жертв погрому. Т. Задерецький теж обмежується фразою: «Єврейські лікарні мали того дня [1 липня] небувалу працю; може й інші були б раді допомогти; що ж, коли цього робити не дозволялося!»⁹⁵².

Наступні міркування свідчать на користь того, що число (наприклад) 4000 забитих у цивільному погромі, нереальне. Міркуємо від супротивного. Припустимо, що було забито справді 4000 євреїв. Наведені вище розповіді М. Реднера та Т. Задерецького вказують на те, що у погромі на одного забитого припадало близько десятка поранених. Таке співвідношення цілком реальне для цивільного погрому, справцем якого є не озброєний вогнепальною зброєю натовп. Тому, якби у погромі було 4000 забитих, то поранених було б у 10 разів більше, тобто 40000.

Далі ставимо питання, а скільки б при такій кількості поранених у погромі було очевидців цього погрому, точніше євреїв, які особисто перебували на місці події: їх гнали, роздягали, примушували працювати тощо. У нашій книжці, серед понад 90 єврейських розповідей про погром лише близько 30 оповідачів стверджують особисте перебування на місці подій. І серед цих 30 учасників подій лише один Я. Біркенфельд повідомляє про своє ушкодження у

⁹⁵⁰ Див напр. J.-P. Himka, *The Lviv pogrom...* (Shoah Foundation. 28371 Jerzy Grzybowski. 24-25; Shoah Foundation. 51593 Tamara Branitsky, 50—51); G. Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera...*, p. 205 (Interrogation of Hans Schmidt, 29 June 1960...); p. 206 (Interrogation of Fritz Spod...); p. 206 (Interrogation of Hermann Teske...); p. 210 (AŽIH, 301/1737, Wilek Markiewicz, 2); K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 326 (Renata Braun, AŽIH 301/1160, Bl. 1).

⁹⁵¹ М. Redner, *Żalobne wspomnienia...*, s. 15. Пізніше М. Реднер (або його син) уточнює кількість поранених: «Того дня загинуло кілька сотень євреїв, а понад 2000 були важко поранені» (М. Redner (and A.S. Redner), *Recollections on the life and martyrdom...*, p. 8).

⁹⁵² Т. Zaderecki, *Gdy swastyka Lwowem władała...*, s. 11.

цивільному погромі⁹⁵³. Тому, на одного пораненого припадає близько 30 неушкоджених єврейських очевидців. Перегляд кінофільмів та світлин свідчить також, що реальне число не менше 30. Отже, кількість єврейських очевидців погрому була б не меншою від $40000 \times 30 = 1200000$, що перевищує загальну кількість євреїв Львова. Ми прийшли до суперечності. Таким чином, число 4000 забитих у цивільному погромі нереальне.

Зробимо ще одне зауваження до наведених міркувань. М. Реднер та Т. Задерецький насправді писали не про поранених, а про сукупну кількість ушкоджених. Про цю кількість можна було б щось сказати на підставі візуальних матеріалів. Як ми вже зазначали, у фільмах та на світлинах практично не видно забитих у цивільному погромі. Проте видно удари палицями, ногами, руками, штовхання, шарпання за волосся, одяг та ін. Отже, співвідношення забитих до ушкоджених могло становити й 1:100; а може й 1:1000. Тоді попередні підрахунки дають зовсім неймовірні числа.

Візуальні матеріали підтверджують велику кількість поранених та ушкоджених, що припадає на одного забитого в цивільному погромі. Вони фактично не зображують жертв цивільного погрому, але фіксують побиття палицями й ціпками та закривавлених євреїв. Побитих природно зарахувати до ушкоджених, а закривавлених — до поранених. Напевно, до поранених у погромі слід включити закривавлених євреїв із добре відомої кінохроніки⁹⁵⁴. Зі значною ймовірністю, до таких жертв належить також чоловік на наступній світлині.



Фото № 10.13. Взяте з: Ж. Ковба, *Останній рабин Львова...*, с. 135 (*Перші дні німецької окупації Львова. Ганьба і жах єврейського погрому*). Наскільки ми зрозуміли, підпис належить Ж. Ковбі.

⁹⁵³ Приблизно 34 особи. Точного числа назвати неможливо, бо розповіді часто такі неконкретні, що не можна зрозуміти, де ж під час погрому перебував сам оповідач. З відомих нам оповідачів, окрім Я. Біркенфельда лише Р. Вагнер, Е. Йонес, К. Левін та З. Туне розповідали про своє перебування серед осіб, щодо яких застосовувалося фізичне насильство з боку цивільних. Решта наведених тут близько 60 “погромних” єврейських оповідань є розповідями стороннього спостерігача, переказами або деклараціями.

⁹⁵⁴ *Pogrom in Lvov | The Holocaust Encyclopedia...*

Підсумки

На противагу до припущень або декларацій авторів деяких его-документів та тверджень істориків, таких як Дж.-П.Химка, ми проаналізували різні ймовірні мотиви організації та виконання цивільного погрому, що стався у Львові 1 липня 1941 року.

Серед різних причетних сторін *мотивів* до погрому в нацистів було найбільше, а в бандерівців — найменше. Існують документи, які вказують на нацистів, як на *організаторів* погрому. Щодо участі бандерівців в організації погрому документів не існує. Натомість існують документи, які вказують на те, що бандерівці в організації “стихійної частини” погрому, включно з убивствами, участі не брали.

Щодо розстрілів другого періоду, то німецькі документи однозначно вказують на нацистів як на їх *справців*. Натомість просто учасниками погрому в цих документах називаються: українці, люди, населення, мешканці Львова тощо. Різні его-документи називають різних справців убивств протягом погрому: українці, міліціонери, німці, гестапівці, поляки і т.п. Об’єктивнішим джерелом виявляються німецькі візуальні матеріали. Вони фіксують певну кількість стрічок на погромниках. Сільського одягу та вишиванок у візуальних матеріалах зовсім мало. Докладно розглянуті нами візуальні матеріали, на яких видно опаски, дозволяють зробити висновок, що окремі міліціонери брали незначну участь у нагляді за ексгумаційними роботами у в’язницях і ще меншу — в зганянні євреїв до цих в’язниць. Участь міліціонерів у інших насильствах, зокрема вбивствах, візуальні джерела не фіксують. Прізвища жодного цивільного погромника в его-документах не фігурує. Так само, жодного погромника, втім як і жертви, у візуальних матеріалах не розпізнано. Сумнівність встановлення прізвищ жертв погрому ми вже докладно обговорювали.

Розглянута вище специфіка отриманих у непроцесуальний спосіб декларацій вказує, що вони не можуть бути надійною підставою криміналістичного висновку. Декларації можна розглядати лише як підстави для гіпотез. Відсутність документів про загиблих під час цивільного погрому, світлин та хоч якоюсь мірою певних імен його жертв свідчить, що помітної кількості забитих у цивільному погромі не було. Відсутність вірогідних повідомлень про місця масових убивств цивільними та місця поховань, а також наші міркування про об’єм транспортних засобів та кількість поранених підтверджують цю тезу. Врешті нагадаємо, що ніяких судів і розслідувань у справі Львівського погрому не проводилося.

Те, що деякі історики ігнорують усі наведені численні недоліки та прогалини у справі цивільного погрому, підважує слушність їхніх висновків і насуває питання про вплив на ці висновки політичних, національних та ідеологічних переконань і упереджень.

14. ПОРІВНЯННЯ З ІНШИМИ ПОГРОМАМИ

Ідея компаративістичного підходу до погромів не нова. Зокрема, вона реалізована Т. Шаротою⁹⁵⁵. Шарота порівняв антиєврейські ексцеси в окупованих нацистами Варшаві, Парижі, Амстердамі, Антверпені й Каунасі. Він помітив певні спільні риси цих ексцесів; наприклад, у них було замішане Гестапо і не спостерігалися сліди Вермахту, наявна участь маргінальних правих організацій і не виявлено помітної участі великих організацій, були присутні групи професійних німецьких фотографів (с. 14). Зауважимо, що у своїй книжці Т. Шарота не розглядає того погрому, який нас власне цікавить, тобто Львівського. Наскільки ми зрозуміли, це пояснюється фактичною відсутністю документів та повідомлень преси про Львівський погром, а лише еґодокументів для порівнянь виявилось недостатньо. Панораму погромів літа 1941 р. на щойно окупованих нацистами територіях (проте без систематичного порівняння) зображено в книжці В. Мендіковського⁹⁵⁶. Порівняннями погромів, зокрема з'ясуванням питання, чому в одних місцевостях погроми сталися, а в інших — ні, займалися й інші дослідники⁹⁵⁷.

Наші порівняння матимуть специфічну орієнтацію. А саме, вивчаючи Львівський погром, ми зустрічаємося з багатьма невідомими обставинами чи недоведеними твердженнями. Тому природним буде їхнє порівняння з подібними обставинами та твердженнями щодо інших подібних подій. Таке порівняння дозволяє збільшити (або зменшити) ймовірність наявності певної обставини або коректності певного твердження щодо Львівського погрому. З іншого боку, точні дані про інші погроми часто теж невідомі. Тому порівнюватимемо не стільки Львівський погром з іншими, скільки джерела про Львівський погром з джерелами про інші погроми. Наприклад, коли існують німецькі документи про забитих у інших погромах, а щодо Львівського погрому таких документів не існує, то ймовірність того, що у Львові цих забитих або не було, або було дуже мало, збільшується. Інакше кажучи, нашою метою буде не так просте порівняння, як екстраполяція повідомлень про факти, що містяться (або не містяться) в джерелах про інші погроми, на Львівський погром. Зауважимо,

⁹⁵⁵ Т. Szarota, *U progu zagłady...*

⁹⁵⁶ W. Mędykowski, *W cieniu gigantów...*

⁹⁵⁷ Див. напр. J.S. Kopstein, J. Wittenberg, *Intimate Violence...* або K. Struve, *Anti-Jewish violence in the Summer of 1941...*

що для нашої мети, а саме для уточнення ймовірності тих чи інших числових оцінок, є важливим порівняння подій порівняльних. Тому більшу увагу звертаємо на погроми, у яких обставини були схожими на обставини Львівського погрому. Наприклад, якщо Львівський погром супроводжували масові розстріли, здійснені військовими, і ми хочемо відокремити одні жертви від інших, то для порівняння особливу увагу слід звертати на події, у яких погроми теж супроводжувалися масовими розстрілами.

Галичина

Погром 1941 року у Львові був частиною схожих подій, що сталися у різних місцевостях Галичини. Як уже зазначалося, існує велика кількість публікацій про ці події. Наприклад, А. Круглов⁹⁵⁸ наводить список убивств євреїв України за 1941—44 роки із зазначенням кількості забитих, який починається з перших днів війни, і включає навіть села. Багато інформації про погроми на Галичині міститься в книжці К. Штруве⁹⁵⁹. Місця антиєврейських насильств на Галичині природно поділити на три частини:

- Населені пункти, окуповані угорськими військами.
- Населені пункти, де насильства сталися за відсутності військ.
- Населені пункти, окуповані німецькими військами.

У населених пунктах, окупованих угорськими військами, погроми або й не починалися, або вони відразу були припинені військовими. Прикладом може бути погром в Коломиї⁹⁶⁰. Тому перейдемо до прикладів з двох інших частин.

Отинія [Ottynia]. За твердженням К. Штруве, у населених пунктах, де насильства сталися за відсутності військ, вони полягали не стільки в хаотичних погромах, скільки в розстрілах осіб, яких місцеві мешканці вважали винними у співпраці з радянською владою. Тобто, насильства проводилися згідно з інструкціями ОУН і їх природніше відносити радше до “акцій відплати”, виконаних цивільними, ніж до погромів. Як приклад, наведемо селище Отинія Коломийського району, де вбивства сталися в ніч з 5 на 6 липня.

Першим джерелом інформації про погром в Отинії є свідчення для *Державної комісії*. Зокрема, свідки називали числа 40 і 45 забитих⁹⁶¹. Ці свідчення описують убивства, як дії проти радянських співробітників та комсомольців. Називалися деякі прізвища погромників та жертв. Названа тоді кількість забитих лишається канонічною в пост-радянській історіографії⁹⁶².

⁹⁵⁸ А. И. Круглов, *Уничтожение еврейского населения Украины...*, с. 9.

⁹⁵⁹ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...* (див також K. Struve, *Tremors in the Shatterzone...*).

⁹⁶⁰ Воля Покуття, 12.07.1941, 16.07.1941. Звернімо увагу, газета повідомляє про втрати радянських активістів, проте серед названих страчених немає осіб з єврейськими прізвищами.

⁹⁶¹ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 640 (G.K. Kremer [Lesart unsicher], Vernehmung 24. Februar 1945, GARF 7021-73-8, Bl. 253f та Emil Popławski, Vernehmung am 5. März 1945, GARF 7021-73-8, Bl. 241f.; Akt vom 8. März 1945, ebd., Bl. 233f).

⁹⁶² Див. напр. А. Баканов, «*Ни кацапа, ни жида, ни ляха*»..., с. 201 (ГАРФ. Ф. Р.-7021, Оп. 73, Д. 11, Л. 241-242 об). Списку радянського активу Отинії на час початку війни ми не знаємо. Вже цитований вище А. Рибіцький стверджує, що принаймні частину цього активу складали євреї (*Except from the memoirs of Antoni Rybicki...*, YVA, О.33/6624). За іншими даними, щонайменше 20 радянських активістів містечка були поляками (K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 642).

Другим джерелом про погром у Отинії є дві реляції для *ŽIH*⁹⁶³. Там названо 50 та 120 забитих євреїв. Обоє оповідачів під час погрому в Отинії не було.

Третім — пізніші спогади, найбільше *Ц. Шнітцера*⁹⁶⁴. Шнітцер описує погром дуже докладно, але з опису незрозуміло, чи він сам тоді перебував у Отинії. Принаймні у деяких місцях свого оповідання Ц. Шнітцер явно переказує розповіді інших осіб. Він називає 89 забитих євреїв.

«За даними рабина М.-Л. Колесника, які базуються на свідченнях очевидців, погром, що мав місце в кінці червня в Отинії (ще до окупації її угорськими військами 1 липня 1941 р.), коли порубали [sic!] біля 60 євреїв, спричинили чутки про те, що „будуть ділити жидівську землю”»⁹⁶⁵. Найімовірніше, сам рабин свідком погрому не був. Прізвища згаданих тут очевидців нам не відомі.

Врешті, С. Візенталь стверджує, що 7.07.1941 українці забили 1200 євреїв у лісі поблизу Отинії⁹⁶⁶. Посилання відсутнє.

Таким чином, окрім вже знайомих нам тенденцій до збільшення з часом кількості жертв і перейменування їх з радянських активістів на євреїв, тут, на відміну від Львівського погрому, трапляються також свідчення для *Державної комісії*, де, зокрема, називаються прізвища деяких жертв та погромників. Проте більш-менш повний список жертв, який би і вказував на їхню кількість, відсутній⁹⁶⁷.

Золочів. У населених пунктах Галичини, окупованих німецькими військами, сталися як цивільні, так і військові погроми, а також розстріли, виконані айнзатцгрупою С, і, врешті, розстріли, виконані айнзатцкомандо «Лемберг». Відокремлення таких насильств одне від одного часто є непростим.

Мабуть наймасовіший на Галичині військово-цивільний погром стався у Тернополі 4—11 липня 1941 року⁹⁶⁸. Але найвідомішим після Львівського став погром у містечку Золочів неподалік Львова. Наша увага до цього містечка пояснюється, зокрема, тим, що у ньому була розташована львівська в'язниця № 3. Згідно з К. Штруве⁹⁶⁹, події у Золочеві розгорталися приблизно так. Німці вступили туди 1 липня і знайшли на подвір'ї тюрми, розташованої у місцевому

⁹⁶³ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 640 (відп. 642) (Dawid Likwornik, Bericht vom Oktober 1946, *AŽIH* 301/2153 (відп. Bodiner (Bodniew), eigenhändige Niederschrift, o.D., *AŽIH* 301/4897, Bl. 3f)).

⁹⁶⁴ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 638—643 (Zvi Schnitzer: Hedim Migej Zalmavet. Hoshana Rabba — „Ha-aqtsya Harishona”, in: Dov Noy, Mark Schutzman (Hg), *Sefer zikaron le-kehilat Kolomej ve ha-sevivah*, Tel Aviv 1972, S. 325—331, hier S. 328f).

⁹⁶⁵ Л. М. Соловка, *Порівняльний аналіз німецької та угорської зон окупації...*

⁹⁶⁶ S. Wiesenthal, *Jeder Tag ein Gedenktag...*, S. 155.

⁹⁶⁷ Сайт YVN на запит 1941, Place of Death: *Ottynia* висвітлює 174 забитих, причому прізвища 125 жертв подала одна особа — *Mendel Keish*. Свідчення заповнені рукописним івритом і деталей (якщо вони у свідченнях є) нам встановити не вдалося. Сайт: *Ottynia*, JewishGen KehilaLinks... погрому ночі з 5 на 6 липня не згадує, вказуючи натомість на погром, що стався в Отинії у серпні, після вступу туди німецьких військ.

⁹⁶⁸ Докладніше про цей погром див. K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 591—621 та Д. Шмидт-Нойхауз, *Способы исторических подлогов...*

⁹⁶⁹ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 566—585.

замку (цитаделі), і поблизу тюрми розстріляних совітами в'язнів⁹⁷⁰. Наступного дня поблизу Золочева було застрелено полковника Г. Векерле, командира полку «Вестланд» вже відомої нам дивізії СС «Вікінг»⁹⁷¹. Полки «Нордланд» і «Германія» цієї дивізії прибули до Золочева 2 липня, а «Вестланд» — 3 липня. Того ж дня члени української міліції, військові «Вікінга» та місцеві цивільні зігнали євреїв до в'язниці. Одночасно у містечку стався погром. Кульмінацією подій став розстріл військовими «Вікінга» євреїв, загнаних до ями, з якої щойно витягли страчених НКВД в'язнів. Такі акції не входили до кола обов'язків бойової частини і жодних наказів згори про їхнє виконання «Вікінг» не діставав. Вранці 4 липня розпочалася ексгумація тіл з могили поблизу замку, яка супроводжувалася насильствами над євреями. Насильства припинили військові деяких частин Вермахту. Врешті, 6 липня жертви НКВД були поховані на місцевому цвинтарі. Для поховання знову зігнали євреїв. Того ж дня поховали забитих євреїв⁹⁷².

Німецькі документи. Наступний фрагмент міститься у вже не раз цитованому звіті Г. Гайдріха від 16 липня. «7 липня 1941 р. команда штабу групи військ перебувала у Золочеві, дорогою її випередило зондеркомандо 4b. [...] У Золочеві було виявлено, що росіяни перед відступом не розбираючись заарештували й стратили 700 українців, серед них усю українську інтелігенцію. За це Вермахт доручив міліції заарештувати кілька сотень євреїв, які були розстріляні. Кількість знищених євреїв коливається від 300 до 500»⁹⁷³. Ми так зрозуміли, що, згідно зі звітом, цих кілька сотень заарештованих євреїв розстріляв Вермахт. Зондеркомандо 4b перебувало у Золочеві один день 4 липня⁹⁷⁴. Здається, про виконані ними екзекуції нічого не відомо. Айнзатцкомандо 6 прибуло до Золочева 8 липня. Ними «...16 комуністичних активістів та поплічники, серед яких три єврейки, страчені»⁹⁷⁵.

Наступні два записи у військових щоденниках зроблено 3 липня. «Масове вбивство українцями євреїв та росіян. Розстріли євреїв на відкритому місці. Близько 900 тіл українців, забитих росіянами, і росіян та євреїв, забитих українцями, лежать у цитаделі». «У цитаделі лежать 900 тіл українців, забитих росіянами, які євреї та росіяни зараз витягають руками. У місті та цитаделі відбуваються масові розстріли і вбивства українцями євреїв і росіян, разом з жінками та дітьми»⁹⁷⁶. Ще один запис зроблено вранці 4 липня. « Кажуть, що

⁹⁷⁰ Точніше, після вступу німців до Золочева там розпочала роботу «лікарська комісія» (Українські щоденні вісті, 18.07.1941). Комісія відкопала забитих в'язнів з двох ям. Перед тюрмою — 432 особи, а у дворі — 217. Деталі роботи цієї комісії нам невідомі. Здається, зараз встановлено прізвища 406 розстріляних; із них 66 поляків. Деталі див. на сторінці *Розстріли в тюрмах Західної України в 1941 р.* сайту Архів ЦДВР.

⁹⁷¹ Світлини з його похорону див. у: K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 564.

⁹⁷² K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 583—584.

⁹⁷³ В. Васильєв та ін., *Насильство над цивільним населенням України...*, с. 114. У збірнику (Українские националистические организации, Т. 1..., с. 377) цей фрагмент перекладено так: «[...] милиция арестовала и расстреляла более 100 евреев. Число ликвидированных евреев колеблется от 300 до 500 человек.»

⁹⁷⁴ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 568.

⁹⁷⁵ В. Васильєв та ін., *Насильство над цивільним населенням України...*, с. 104.

⁹⁷⁶ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 579.

[у в'язниці] було розстріляно щонайменше по 300 українців та євреїв»⁹⁷⁷. Ще інший, що (для нас незрозуміло, коли) есесівцями «було схоплено і розстріляно близько 150 євреїв»⁹⁷⁸. Як бачимо, записи у військових щоденниках дещо різняться один від одного і передають різні чутки.

Розслідування. Слідство у справі Золочівського погрому восени 1944 року проводило Золочівське відділення НКВД (надалі *Городская комиссия*)⁹⁷⁹. Комісія заслухала 32 свідчення осіб, серед яких «більш ніж половина є очевидцями німецько-фашистських звірств»⁹⁸⁰. Ба більше, комісія інформує, що її висновки ґрунтуються на цих свідченнях.

Комісія проводила також ексгумаційні роботи. Зокрема, вони проводилися «у саду біля тюрми». *Городская комиссия* стверджує, що у цьому саду було поховано понад 3200 «радянських мирних громадян», яких 3 липня розстріляли «німецько-фашистські загарбники разом з цією бандою» («українських націоналістів») і що: «Всі ці дані також підтверджені судово-медичним дослідженням добутих трупів з відкритих могил». Де поділися добуті трупи, незрозуміло. Мав би зберегтися протокол ексгумації, схожий на львівську доповідну записки (див. документ № 2.5). Ми не бачили, щоб його хтось цитував. Існує принаймні одна світлина, яка зображує радянську ексгумацію в Золочеві⁹⁸¹. Місце розкопок і жертви якої події ексгуються, нам невідомі.

Окрім того: «У подвір'ї тюрми німецькими окупантами також розстріляно 1200 осіб радянських солдатів і офіцерів, які потрапили до полону під час захоплення міста і району, котрі відразу були закопані в ямі під стіною тюрми». Одночасно комісія стверджує, що вже першого дня німецької окупації «фашистські бандити та їхні посіпаки» зігнали цивільних до в'язниці. «Зігнаних людей кати піддали катуванням, тортурам, примушували рити могилу для себе пальцями, а потім, стоячи на підвищеному місці, стріляли в оточений конвоєм натовп з автоматів і ті падали до виритої пальцями ями»⁹⁸². А далі?

⁹⁷⁷ Там само, S. 580.

⁹⁷⁸ Там само, S. 572.

⁹⁷⁹ *Акт городской комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков в г. Золочеве Львовской области. 24.09.44.* В: *Деятельность ОУН-УПА. Часть 3...* Див. також: *3 акту про злочини німецько-фашистських загарбників у Золочівському районі Львівської області. 24.09.44.* В: С.В. Ігнатюнок та ін., *Львівщина у Великій Вітчизняній Війні...*, с. 129—132. Документи дуже схожі, але не абсолютно тотожні.

⁹⁸⁰ Незрозуміло, чи свідками були лише євреї. *Городская комиссия* цитує таких свідків (прізвища подаємо мовою джерела): *А.В. Розен* (стверджує, що євреїв зганяли СС, поліція і націоналісти, а розстрілювали німці; тоді було знищено близько 3500 осіб); *Д.А. Кремницер* (називає близько 4000 забитих); *М.И. Тахман* (датує погром 2-м липня). Справцями злочину у двох останніх свідченнях були лише нацисти. У статті А. Баканова (*Расследование Золочевского погрома на Львовщине...*) фігурує *Я. И. Тайхман*. Добре відомим є свідок *Е. Розен* (*Украинские националистические организации*, Т. 2..., с. 321—323). К. Штруве (*Deutsche Herrschaft...*, S. 570, 572, 583) ще додає свідків: *А. Bomze*, *А. Čotkover* [= *Czorkower?*], *G. Levinter* [= *Lewinter?*].

⁹⁸¹ Існує принаймні одна світлина, яка зображує радянську ексгумацію в Золочеві, див. USM, № 86588 (*Soviets exhume a mass grave in Zloczow shortly after the liberation, 1944*), проте точне місце ексгумації невідоме. Круглов і Дін (А. Kruglov, М. Dean, *Zloczów...*, р. 850) припускають, що розкопуються жертви антиєврейських акцій або 3—7.07.1941, або 3—4.04.1943.

⁹⁸² У твердому ґрунті двору яму пальцями не вириєш. Насправді, євреї розгрібали вже вириту яму з тілами розстріляних.

Застрелених витягали з ями і переносили в сад? Звернімо також увагу: на пам'ятковій таблиці, встановленій єврейськими організаціями, написано, що під стіною замку поховані євреї, а не військовополонені. Натомість “у саду” пам'ятного знаку немає, а знак стоїть на єврейському цвинтарі⁹⁸³. Теоретично, якась інформація могла б міститися в протоколі ексгумації військових; наприклад, комісія знайшла б рештки радянської військової форми. Але про такий протокол нам теж нічого не відомо. Врешті, жоден єврейський оповідач жодного військовополоненого не пригадує.

Проте версію страти полонених не можна відкинути повністю. Звернімо увагу: у наведених вище німецьких записах з'являються “росіяни”, які в повідомленнях про погроми з інших місць Галичини зустрічаються рідко. Етнічних цивільних росіян тоді у Золочеві практично не було; радянські активісти російського походження евакуювалися. Тому тут “росіянами” німецькі документи могли називати радянських полонених різного етнічного походження. Річ у тім, що «Вікінг» мав дещо специфічне завдання. Він просувався у другому ешелоні і знищував (чи брав до полону) радянських військових з недобитих частин. Можливо, військовослужбовці «Вікінгу» привели до Золочева групу полонених⁹⁸⁴. Інша версія: “росіянами” німецькі військові писарі називали місцевих радянських активістів неєврейського походження. Не менш імовірно, що писарі самі нічого не бачили, а записували чутку, яка кружляла серед німецьких військових. Наскільки чутка вірогідна — незрозуміло. Але все це лише припущення. Записи у військовому щоденнику «Вікінга» про перебування у Золочеві нам невідомі, а командування Вермахту намагалося затушувати злочини військових⁹⁸⁵. Розслідування у справі можливих злочинів «Вікінга» у Золочеві теж не проводилися.

Его-документи. Окрім свідчень для вказаного вище радянського розслідування існує багато інших его-документів, які стосуються Золочівського погрому.

Резюме *реляцій* з АЖІН, які стосуються Золочівського погрому⁹⁸⁶, про участь німецьких військових у цьому погромі, втім як і про жертви НКВД, взагалі не згадують, хоча докладно розповідають і про ями у дворі в'язниці і про розстріли євреїв у цьому дворі. Самі реляції про німців вже згадують, але про жертв НКВД — ні. *Пізніші єврейські спогади*⁹⁸⁷ описують різноманітні українські звірства та малоімовірні події; часом згадують і німців. Наприклад, С. Альтман⁹⁸⁸ розповідає про погром, з численними деталями, не вказуючи джерел інформації. Зокрема, в його розповіді присутня “сакральна жертва” — шановний рабин Елленберг [Ellenberg], якого українці, прив'язавши за бороду

⁹⁸³ *Złoczów — akcja „Reinhardt”...*

⁹⁸⁴ Здається, Б. Мусял (*Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne!...*, s. 149) вірить у те, що в Золочеві такі військовополонені були.

⁹⁸⁵ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 583.

⁹⁸⁶ АЖІН, 301. №№ 87(Ruder Mendel); 531(Wittelsohn Chaim); 801(Kopelman Bolesław); 1524(Kitaj-Drobnerowa Helena); 2850(Holender Szmuel); 3285, 3550 та 3784(Ulreich [може, Ulrich] (Szolder) Anna); 4491(Pasternak Nachum); 4991(Schöps Chaim); 1793/7(Fromer H). Повніший список реляцій АЖІН, які стосуються Золочева див. у *Złoczów — akcja „Reinhardt”...*

⁹⁸⁷ Див. напр. K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 567—585, а також *Memoirs of Szlojme Mayer, from Zloczow, Poland, regarding the experiences of the Jews in the city of Zloczow during the war; published in Berlin, Germany in 1948*, YVA, O.33/6659.

⁹⁸⁸ Dr. Salo Altman, *Haunting Memories...*

до мотоцикла, тягали вулицями⁹⁸⁹. Зауважимо, що у тих частинах спогадів, які стосуються особистих пригод С. Альтмана під час погрому, розповідається про переховування та роботу у в'язничному дворі, звідки оповідача відпустили. Самих убивств С. Альтман у ті дні не бачив.

Хоча «Вікінг» пробув у Золочеві довше, ніж у Львові, і його бійці були безпосередніми учасниками подій, записів у їхніх щоденниках про перебування у Золочеві зовсім мало, а спогадів просто немає. Л. Вестерлунд наводить цитати, що стосуються Золочева, з щоденників шести бійців «Вікінга»⁹⁹⁰. У п'яти з них нотуються вбивства військовими євреїв і «росіян». Про вбивства євреїв цивільними бійцями не повідомляють.

Золочівськими подіям початку липня 1941 року присвячено фрагмент спогадів С. Петелицького. Він розповідає про страту націоналістами співробітника НКВД «Шмуйли». Екзгумаційні роботи С. Петелицький описує так: «Німці примусили багатьох місцевих євреїв відкопувати і очищати трупи, а потім винести їх для пізнання. Після цього есесівці стратили цих євреїв. Українці не брали участі у цій бійні, але коли ми побачили, що діється, ми нічого не зробили»⁹⁹¹. Існують також спогади інших українців про згадані події. Зокрема, тоді мешканця Золочева В. Баніка німці забрали до замку на екзгумаційні роботи і ледь не розстріляли, як єврея⁹⁹².

Польські розповіді 90-х років про погром⁹⁹³ істотної інформації не несуть. Про участь поляків у погромі свідчить Г. Кітай-Дробнерова⁹⁹⁴.

Візуальні джерела. Існує короткий німецький фільм, знятий, мабуть, 4 липня у Золочеві⁹⁹⁵. Він зображує екзгумацію жертв НКВД і побиття цивільними кількох євреїв. К. Штруве вважає, що у фільмі видно як тіла розстріляних в'язнів, так і забитих євреїв⁹⁹⁶.

Щодо світлин із самої в'язниці, то С. Альтман стверджує, що вони з'явилися у пресі майже відразу. «Через кілька місяців мені трапилося кілька цих фотографій в ілюстрованому німецькому тижневику. Одна із них зображувала сцену в замку, де жінки плакали над купою трупів. Серед них я безумовно впізнав Люсю Фрайман [Lusia Freiman], доньку Шийо і Дзюнки Кітай. [Shyjo i Dziunka Kitaj] Під фото був підпис: “Українки оплакують своїх чоловіків, забитих

⁹⁸⁹ Dr. Salo Altman, *Haunting Memories...* Згідно з реляцією М. Рудера (Mendel Ruder, АЖН, 301/87), це есесівці тягали прив'язаних до мотоциклів євреїв. Зауважимо, що мотоцикли були в СРСР рідкістю і особи, які тікали на схід, намагалися забирати їх із собою.

⁹⁹⁰ L. Westerlund, *The Finnish SS-Volunteers...*, p. 133–134.

⁹⁹¹ С. Петелицький, *До Освенціму за Україну...*, с. 29–32.

⁹⁹² *Звірства НКВД. Криваві дні Золочівського замку-тюрми*, Золочів.нет...

⁹⁹³ B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne!*..., s. 161–162.

⁹⁹⁴ D. Bechtel, *De Jedwabne à Zolotchiv...*, p. 74; K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 575. Вона стверджує також, що погромники вбивали комсомольців.

⁹⁹⁵ *Pogrom in Zloczow, July 1941*, USM, № 2016.518. Про походження фільму див. B. Musiał, *Die Wanderausstellung „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944“...* Здається, екзгумації у саду біля Золочівського замку видно також у хроніці: *Die Deutsche Wochenschau*, № 568, 00:04–40:08, хоча диктор каже “Лемберг”. Саме цей фрагмент міститься в USM, по 1991.260.1 (*Lemberg/Lvov massacre*), причому в коментарі стверджується, що зображені військові належать до СС.

⁹⁹⁶ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 581.

євреями”»⁹⁹⁷. Нам ця світлина невідома. Відомі, натомість, чотири світлини з *Державної комісії*, які стосуються німецької ексгумації⁹⁹⁸. Не знаємо, чи у справах *Державної комісії* є якісь пояснення до цих світлин. Саме ці світлини фігурували на вже згадуваній нами виставці Г. Геера, присвяченій злочинам Вермахту, і саме їхня (разом зі світлинами з Тернополя) аутентичність була предметом критики деяких істориків⁹⁹⁹. Особливо дискусійною є купа тіл, зображена на кількох світлинах (див. напр. фото № 1.14). Критичні історики вважають, що на них відзнято євреїв. Не вдаватимемося в обговорення цього твердження. Якщо все ж його прийняти, то їхня кількість – зовсім не кілька тисяч¹⁰⁰⁰. Існують інші світлини з ексгумації в Золочеві¹⁰⁰¹, але на них убивств та тіл забитих євреїв не видно.



Фото № 1.14. Взяте з сайту: REIBERT.info, *Расстрелы заключенных в начале войны...* Дописувач: legko, дата: 22.04.2018 (*Gruesome series of 16 large sized private photos of a massacre in Tarnopol, Ukraine*). Зображена та сама сцена, що й на світлинах з YVPh, № 7904/265; № 3150/134 (*Zloczow, Ukraine, German soldiers looking at corpses of prisoners killed by the NKVD, July 1941*) та, мабуть, № 3150/132 (*Zloczow, Poland, German soldiers and local people next to the bodies of prisoners killed by the NKVD, July 1941*). Військові неозброєні. Мабуть, це “екскурсанти”, які оглядають жертви радянських злочинів. Солдати не належать до СС (*ptaszek* на грудях, а не на рукаві).

⁹⁹⁷ Dr. Salo Altman, *Haunting Memories...*

⁹⁹⁸ Їхні копії містяться в колекції YVPh: 451 *photographs on CD...* Ось номери цих світлин: 7904/27 (*Poland, Zloczow, Exhumation of bodies of prisoners who were murdered by the NKVD prior to the retreat of the Soviets from the area, summer of 1941*); 7904/263 (*Poland, Zloczow, German soldiers looking at dead prisoners executed by the NKVD prior to the Soviet retreat, July 1941*); 7904/264 (*Poland, Zloczow, German soldiers and locals beside bodies of prisoners murdered by the NKVD, July 1944*); 7904/265 (*Poland, Zloczow, German soldiers and locals beside bodies of prisoners murdered by the NKVD, July 1944*). Сайт YVPh містить також інші світлини із зазначеної ексгумації: № 3150/133 (взято з GARF) та № 78EO4. Підписи стверджують, що на цих світлинах зображені жертви НКВД.

⁹⁹⁹ Див. напр. В. Musial, *Bilder einer Ausstellung...*; Н. Арґун, “*Это лишь моменты той большой войны*”...

¹⁰⁰⁰ Б. Боль (*Złoczów, July 1941...*) вважає, що на світлинці зі сторінки 85 його статті також видно забитих євреїв. Ми не знаємо, чи хтось підтримував цю тезу.

¹⁰⁰¹ Див. напр. *Egzekucja więźniów w Złoczowie*, XXWIEK.PL, portal historyczny Ośrodka KARTA...

Українські справи злочину. Перші два дні німецької окупації масових погромів у Золочеві не було. Погром розпочався з приходом частин «Вікінга», які встановили фактичний і по суті незаконний контроль над замком. Одночасно, згідно з єврейськими розповідями, у Золочеві було створено українську міліцію та Український Національний Комітет. Проте документи та візуальні матеріали присутності міліціонерів під час погрому не фіксують. Зокрема, у візуальних матеріалах на цивільних не видно жодної опаски, а в їхніх руках, окрім палиць, жодної зброї¹⁰⁰². Про діяльність Українського Національного Комітету нам відомо лише з єврейських розповідей, причому незрозуміло, звідки євреї знали деталі цієї діяльності. Зокрема, звернення Комітету до німецького керівництва з проханням дозволу на проведення погрому, яке стало широко відомим після яскравого опису М. Царинника¹⁰⁰³, належить до художньої літератури. Навіть Баканов¹⁰⁰⁴ не вважає його реальним. І акт *Городской комиссии*, і свідчення для цієї комісії, містять певну кількість прізвищ (без імен) українських злочинців. Деякі з цих прізвищ фігурують у відомому довіднику¹⁰⁰⁵. Наскільки ми знаємо, провадження кримінальних справ щодо них не розпочиналися.

Оцінки кількості забитих. Звіт Р. Гайдріха від 16 липня називає 300—500 жертв військового погрому. Приблизно таку ж кількість вказують і записи у щоденниках німецьких військових частин. Золочівський погром розглядався також на *Берлінському процесі*. Свідки — професор (а під час війни лікар) Д. Мюллер-Геґеманн та полковник О. Корфес — називали кількості його жертв, близькі до чисел зі звіту Гайдріха: близько 400 і 600, відповідно¹⁰⁰⁶. Натомість *Городская комиссия* називає 3200 жертв; число взяте зі свідчення Е. Розена¹⁰⁰⁷.

Оповідачі та історики декларують різні числа забитих. Здається, найпоміркованішою є оцінка Б. Мусяля — кілька сотень¹⁰⁰⁸. За нею йде оцінка К. Штруве 600—1000¹⁰⁰⁹. Наскільки ми зрозуміли, К. Штруве вважає, що німецькі повідомлення вказують лише кількість забитих у замку за один день, а погром тривав кілька днів у різних місцях, отже назване німцями число потрібно збільшити приблизно вдвічі.

¹⁰⁰² Зауважимо, що опаски на той час у Золочеві існували; див. REIBERT.info, *Галичина в Генеральному Губернаторстві...*, с. 17 (j.wais, *Місто Золочів, Львівської області 100% Колишня вулиця Колійова, теперішня Січових Стрільців*).

¹⁰⁰³ *Золочів мовчить...* У деяких публікаціях ініціатором і виконавцем погрому названо керовану І. Климівим “похідну групу” (див. напр. D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, S. 62; з посиланням: Ilnytskyj, S. 181, або A. Kruglov, M. Dean, *Złoczów...*, p. 850; з посиланням: GARF, 7021-67-80, pp. 4–7). Проте Ільницький (*Deutschland und die Ukraine...*, S. 181) пише про зовсім інше, а саме про прибуття загону Климів з Золочівського району до Львова, а GARF, 7021-67-80 згадок про участь Климів у Золочівському погромі не містить (А. Баканов *Расследование Золочевского погрома на Львовщине...*).

¹⁰⁰⁴ А. Баканов, *Расследование Золочевского погрома на Львовщине...*

¹⁰⁰⁵ Ю. Юречко, *Золочівщина. Постаті...*

¹⁰⁰⁶ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 584, 582. Див. також *Der Oberländer-Prozess...*

¹⁰⁰⁷ *Украинские националистические организации*, Т. 2..., с. 321–323. Зрозуміло, що *Городская комиссия* не згадує про жертви НКВД. Отже, вона могла їх якось “приплюсовувати” до жертв погрому.

¹⁰⁰⁸ Див. напр. B. Boll, *Złoczów, July 1941...*, p. 278 (тут наведено також інші оцінки числа жертв Золочівського погрому, які виносять різну кількість тисяч).

¹⁰⁰⁹ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 669.

Хоча б якоюсь мірою надійного списку прізвищ осіб, забитих у Золочівському погромі, не існує; навіть ім'я рабина Елленберґа, якого українці буцімто тягали вулицями, невідоме. База даних YVN при запиті Year of Death: 1941, Place of Death: Zloczow, Victim's Fate: murdered висвітлює 190 прізвищ, при уточненні Place During the War: Zloczow – 137 прізвищ, а при наступному уточненні Place Before the War: Zloczow – 121 прізвища¹⁰¹⁰. Таким чином оцінка в приблизно 150 жертв військово-цивільного погрому теж є цілком реальною.

Каунас

За кількістю публікацій та їхньою емоційною напругою описи Голокосту в Литві поступаються хіба що описам Голокосту в Галичині. З досліджуваних Т. Шаротою погромів, враження близькості до Львівського викликають описи Каунаського погрому, хоча за складом населення до Львова ближчим був Вільнюс, де, як і у Львові, на відміну від Каунаса, більшість населення складала поляки. Каунаський погром 25—29 червня 1941 р. описаний у численній літературі¹⁰¹¹, до якої ми й рекомендуємо читачеві звертатися за деталями.

Організатори та справці погрому. Організатором погрому в місті та розстрілів у фортах Каунаса було керівництво айнзатцгрупи А. Справцем насильств у Слободці (= Вільямполе; єврейське передмістя Каунаса) називають створений нацистами литовський загін А. Клімайтиса [Algirdas Klimaitis]. У публікаціях фігурують різні кількості жертв погрому в Слободці. Справцями вбивств біля гаражів (чи конюшень) НКВД “Летукіс”, мабуть, були випущені перед тим в'язні радянських тюрем. Хто проводив погроми у самому місті, як і масштаб погромів, нам не до кінця зрозуміло. Тимчасовий уряд Литви брав участь у організації арештів євреїв та конвоюванні їх до фортів. Саме конвоювання виконували литовські партизани¹⁰¹². Одні групи партизан контролювалися урядом Литви, інші — ні. Найімовірніше, розстріли у фортах спочатку виконували партизани, потім — поліційні загони, які склалися з литовських рядових та німецьких офіцерів, і, врешті, службовці СД.

Німецькі документи. Існує багато німецьких звітів і рапортів про погром у Каунасі. Ось уривки лише деяких з них.

30 червня. «Литовські партизанські групи за останні три дні вже розстріляли тисячі євреїв»¹⁰¹³.

11 липня. «Вищий керівник СС і поліції при начальникові тилу групи армій «Північ», групенфюрер СС і генерал поліції Прютцман [Hans-Adolf Prützmann] повідомляє: [...] Після відходу Червоної Армії населення Каунаса забило

¹⁰¹⁰ Твердження Б. Боля (*Złoczów, July 1941...*, р. 72) про те, що в погромі майже кожна єврейська сім'я втратила щонайменше одного члена, містить непевне посилання (бо саме посилання йде далі на стор. 73 і може стосуватися інших тверджень) на кілька джерел, із вказівкою сторінок, на яких списки загиблих відсутні. Так само, твердження Б. Боля (*Złoczów, July 1941...*, р. 73) про те, що в погромі загинули майже всі єврейські лікарі, правники, фармацевти та інженери, списку прізвищ не містить.

¹⁰¹¹ Див. напр. Р. Ванагайте, *Наши...*

¹⁰¹² Термін *партизани* тут і далі традиційно означає литовські парамілітарні формування.

¹⁰¹³ *Из сообщения начальника полиции безопасности и СД об уничтожении евреев Каунаса от 30 июня 1941 г.* В: И. Арад, *Уничтожение евреев СССР...*, с. 73.

близько 2500 євреїв. Іншу велику кількість євреїв було розстріляно допоміжною поліційною службою (партизанами)¹⁰¹⁴.

10 вересня. З наведеної таблиці¹⁰¹⁵ випливає, що протягом погрому партизани забили приблизно 3200 євреїв, а за період 29.06—3.07 — ще 800. Потім, ми так зрозуміли, силами айнзатцкомандо 3, 4 липня, у 7-мому форті було розстріляно 463 євреї, а 6 липня — 2514 (з кулемета). У пізнішому рапорті¹⁰¹⁶ стверджується, що останні два розстріли виконані “литовськими національними партизанами”.

Не раніше 31 жовтня 1941. «Завданням поліції безпеки було стимулювати прагнення населення до самоочищення, надати цьому прагненню потрібного напрямку, аби якомога швидше досягнути мети очищення. Не менш важливим було збирання фактів і доводів того, що населення вдалося до найжорстокіших заходів проти більшовиків і євреїв самостійно, без вказівок з німецького боку. Вперше це вдалося зробити у Литві, в Каунасі, з допомогою партизанів. За німецькою вказівкою єврейський погром здійснив командир вже згаданої партизанської групи Клімайтис, але для зовнішнього світу не існує жодної вказівки з німецького боку. У ніч першого погрому литовськими партизанами були знищені 1500 євреїв, спалена або зруйнована велика кількість синагог, спалений єврейський квартал, у якому містилося 60 будинків. У наступні ночі таким самим способом було знешкоджено 2300 євреїв»¹⁰¹⁷.

1 лютого 1942 р. «Протягом цих погромів, проведених, щоправда, за значної допомоги поліції безпеки і СД, литовцями були ліквідовані в Каунасі 3800 [...] євреїв»¹⁰¹⁸.

На нашу думку, подані в рапортах числа забитих у Каунаському погромі завищені. Наведений вище аналіз німецьких документів про Львівський погром дозволяє висловити припущення, що для отримання реальної оцінки подане у нацистських рапортах число 3800 жертв погрому слід поділити на 5, а може й на 10. Причини подібні: “приписки” та перенесення осіб, розстріляних військовими, до жертв цивільного погрому.

Литовські документи. У подіях, які ми тут розглядаємо, литовським відповідником ОУН є Фронт Литовських Активістів [Lietuvių Aktyvistų Frontas; LAF], а литовським відповідником відомого бандерівського заклику до погрому мадярів — 69 примірників листівки під назвою “Долой евреев”, які радянський патруль знайшов у портфелі активіста LAF М. Науйокайтиса

¹⁰¹⁴ Донесение о событиях в СССР № 19 от 11 июля 1941 г. В: А. Круглов, Без жалости..., Ч. I, с. 54—55.

¹⁰¹⁵ Отчет оперативной команды 3 от 10 сентября 1941 г. В: А. Круглов, Без жалости..., Ч. I, с. 94.

¹⁰¹⁶ Из отчета командира айнзатцкоманды «3» штандартенфюрера СС К. Йегера [Karl Jäger] о казнях, проведенных в зоне ответственности айнзатцкоманды в период до 1 декабря 1941 г. В: В.К. Былинин и др., Прибалтика под знаком свастики..., с. 167.

¹⁰¹⁷ Донесение командира айнзатцгруппы «А» бригаденфюрера СС Ф. Шталекекера о деятельности группы в оккупированных областях Прибалтики и Белоруссии. В: В.К. Былинин и др., Прибалтика под знаком свастики..., с. 161. Цей звіт фігурував на Нюрнберзькому процесі та отримав значний розголос у тодішній радянській пресі (див. напр. Убийцы под маской политических эмигрантов. В: Я. Галан, Об этом нельзя забывать..., с. 103 онлайн-версії).

¹⁰¹⁸ Донесение о деятельности айнзатцгруппы «А» за период с 16 октября 1941 г. по 31 января 1942 г. В: В.К. Былинин и др., Прибалтика под знаком свастики..., с. 178.

[Mykolas Naujokaitis] навесні 1941 р. Ми не зрозуміли, чи відтворення цієї листівки у книжці Р. Ванагайте¹⁰¹⁹ не має купюр. Це відтворення не містить закликів до погрому; точніше окрім “Долой”, воно інших закликів взагалі не містить. Той же LAF 22 червня 1941 р. передав по Берлінському радіо звернення “Навсегда освободим Литву от еврейского ига”¹⁰²⁰. У книжці Р. Ванагайте звернення опубліковано з купюрами. У тій публікації проголошувалося покарання винних євреїв і поступове їх виселення з Литви, тобто перенесення тогочасної німецької практики на литовський ґрунт. Третій литовський документ у книжці Р. Ванагайте¹⁰²¹ лише згадується. Ось уривок з опису цього документу. «[...] вбивство євреїв у Каунасі було зареєстроване в протоколі Тимчасового уряду Литовської Республіки від 27 червня 1941 року. Міністр комунальних послуг Жямкальніс-Ландсбергіс [Vytautas Žemkalnis-Landsbergis = Landsbergis-Žemkalnis] повідомив про вкрай жорстоке вбивство євреїв у Каунасі, у дворі колишніх гаражів “Летукіс”». Повідомлення міністра міститься в опублікованому зараз документі. Ось його фрагмент: «Міністри вирішили, що “... слід уникати публічних розстрілів євреїв, одночасно вживаючи необхідні дії щодо євреїв за їхню комуністичну діяльність та шкоди, заподіяні німецькій армії, партизанам та окремим громадянам. Зазначалося, що вбивства скоїли особи, які не мають стосунку до Фронту Литовських Активістів, Партизанського штабу та Тимчасового уряду Литви”»¹⁰²².

*Его-документи*¹⁰²³. У розповідях про Каунаський погром не бракує описів литовських звірств, таких як напр. розрізання живих людей пилкою, обтинання чоловічих і жіночих геніталій, поховання живцем. Часто повторюється історія сакральної жертви, а саме мученицької смерті рабина З. Осовського [Zalman Osowski] (каунаського аналога рабинів Є. Левіна зі Львова та Елленберґа із Золочева). Багато розповідей стосується вбивств у гаражах НКВД. Зокрема, відомі свідчення п’яти військових Вермахту, які потрапили туди випадково. Серед іншого німецькі свідки стверджують, що вище командування заборонило їм припиняти погроми. «Це була винятково справа СД»¹⁰²⁴.

Візуальні джерела. Існує кілька серій світлин, що стосуються (або які приписують до) погрому в Каунасі. Ці світлини нацисти спеціально виготовляли: «Як у Каунасі, так і в Ризі були, по змозі, зібрані фільми й фотографії, які доводили, що перші стихійні вбивства євреїв і комуністів проходилися литовцями й латвійцями»¹⁰²⁵.

1-ша серія світлин стосується подій у гаражах НКВД. Вона складається із 17 світлин, відзнятих німецькими військовими¹⁰²⁶. На світлинах з гаражів добре видно не лише забитих євреїв, а й процес убивства. Кількість забитих

¹⁰¹⁹ Р. Ванагайте, *Наши...*, с. 52.

¹⁰²⁰ Р. Ванагайте, *Наши...*, с. 54—55.

¹⁰²¹ Р. Ванагайте, *Наши...*, с. 64.

¹⁰²² L. Ulevičius, *Killing Jews in the yard of NKVD...*

¹⁰²³ Див. напр. ŽIH, 301, №№ 982, 2093, 2967, 3325, 4933, 5750.

¹⁰²⁴ E. Klee, W. Dressen, V. Riess (eds), *The Good Old Days...*, p. 28—35.

¹⁰²⁵ И. Арад, *Уничтожение евреев СССР...*, с. 117.

¹⁰²⁶ 14 із них розміщені в статті: L. Ulevičius, *Killing Jews in the yard of NKVD...* Деякі автори підозрюють, що деякі з цих світлин “підмальовувалися”. Див. напр. U. Walendy, *Forged War Crimes Malign the German Nation...*, pp. 67, 76; R. Varnauskas, *“Lietūkio” garažas — klastočių pinklėse?...*

невелика. Інших світлин, які б зображували забитих у місті під час Каунаського погрому, немає¹⁰²⁷.

2-га серія зображує конвоювання євреїв групами озброєних цивільних з опасками. Ось дві світлини цієї серії та посилення на інші.



Фото № 2.14. Взяте з YVPh, № 4613/614 (див. також № 2725/17) (*Kovno, Lithuania, Lithuanian militiamen leading a group of Jews to the Seventh Fort, where they were murdered, June-July 1941*). Подібні фото: YVPh, № 76CO4 (*Kovno, Lithuania, Jews being led by Lithuanian partisans down Potoinskia St., 1941*); GFHA, № 7988 (*Jews from Kaunas being led in the street by armed Lithuanians*); № 7996 (*Imprisoned Jews, their hands bound behind them, being led through the street in Kaunas by an armed Lithuanian. Photographed in 1941*); № 54695 (*Lithuanian communists arrested after the German conquest being marched through the streets by nationalist militiamen. Photographed, apparently, by a German army photographer on June 30, 1941*).



Фото № 3.14. Взяте з YVPh, № 2725/18 (*Kovno, Lithuania, Lithuanian militiamen taking Jews to the Seventh Fort, 25/06-08/07/1941*) (на сайті GFHA, № 8001, воно має підпис: *Jewish women in Lithuania*

¹⁰²⁷ Світлина з G. Schoenberger, *Der gelbe Stern...*, S. 62 зображує велику кількість забитих, і автор натякає, що подія сталася в Каунасі. Найімовірніше, на ній бачимо жертви НКВД.

under arrest, being led away together. Armed Lithuanian militiamen are guarding them). У статті Д. Каца, (Литовский музей отрицания Холокоста...) це фото має підпис: «Партизаны» конвоируют евреев в IX форт [...]. Июнь, 1941. Стаття є перекладом з англійської. В англійському оригіналі самої світлини нема. Мабуть, світлина стосується переселення євреїв до гетто у липні 1941 р. Принаймні це стверджує стаття *Franz Murer: Nazi-Scherge im Getto von Wilna...*

3-тя серія стосується (чи приписується до) подій у фортах. Ось дві світлини з цієї серії та посилання на інші.



Фото № 4.14. Взяте з YVPh, № 2725/20 (*Kovno, Lithuania, Masses of Jews led by Lithuanian militiamen to the Seventh Fort, 1941*). Ця сама світлина з номером 4613/616, має підпис: *Kovno, Lithuania, Hundreds of Jewish inmates under the supervision of Lithuanian militiamen, arriving at the Seventh Fort*. На сайті GFHA, № 8028 вона має підпис: *Jews assembled in the Ninth Fort in Kaunas before being killed. Armed Germans with dogs are standing nearby*. Собак не видно, але видно автомобілі. Це саме фото № 8025 на цьому ж сайті підписано так: *Exhumation of the remains of Jews from Utena (Utian), Lithuania, after the liberation. Among those standing is a Soviet Red Army soldier. Photographed in 1944*. У статті *Franz Murer: Nazi-Scherge im Getto von Wilna...* світлина має підпис: *Der Massenmord an den Juden erreicht seinen Höhepunkt: Erschießung von Juden im Fort IX der alten Festung von Kaunas (Kowno). Foto, Herbst 1941. An den Maschinengewehren agieren Litauer, die Befehle gibt das Einsatzkommando 3 (EK 3), kommandiert von SS-Standartenführer Karl Jäger*.

У публікаціях також повторюється інша світлина з натовпом людей; див. напр. YVPh, № 76B02 (*Kovno, Lithuania, Masses of Jews led by Lithuanian militiamen to the Seventh Fort, 27/07/1941*). У GFHA, № 8014 підпис нейтральніший: *Jews brought for extermination in the Seventh Fort in Kaunas. Photographed on July 7, 1941*. У статті Д. Каца *Литовский музей отрицания...* опублікована, по суті, та сама світлина з підписом: *Перед расстрелом в IX форте. Каунас. Июнь, 1941*. Третя світлина з натовпом людей і гусеничними тракторами (GFHA, № 8082) підписана так: *Jews assembled beside the Ninth Fort in Kaunas (Kovno)*. Вона ж поміщена в ВРК, № 30012966. Врешті, четверта світлина з YVPh за номером 2725/5 підписана так: *Lithuania, 1941, Bodies of Jews murdered next to the Seventh Fort*. Нічого конкретного про неї ми сказати не можемо.

Наступна світлина дуже відома і дуже сумнівна.



Фото № 5.14. Взяте з YVPh, № 6844/1 (*Kaunas, Lithuania, Women in the Ninth Fort before their execution, 1941*). Це саме фото під номером 8030/11 підписане так: *Liepaja, Latvia, Local collaborators forcing women to undress before their execution, 1941*; під номером 83EO5 — *Leipaja, Latvia, Local collaborators assembling Jewish women before their execution, 1941*; під номером 85DO1 — *Skede, Latvia, Jewish women before their execution by Einsatzgruppe A and Latvian collaborators, 15/12/1941*; під номером 74AO5 — *Sniadowo [можливо = Снятин] Poland, Local soldiers forcing women to undress, before their execution*; під номером 2791/9 — *Bochnia, Poland, Jewish women being executed* (колекціонер з Pinterest, Sion Soeters, підписує це фото так: *The murder of patients from the hospital in Bochnia in a nearby forrest. August 1942*); і, врешті, під номером 1278/19 — *Ukraine, Jewish women before being executed by a local collaborators*. В. Мендиківський (*W cieniu gigantów...*, фото № 70) відносить світліну до Шкеде і підписує так: *Grupa kobiet rozebranych do bielizny przed egzekucją wykonywaną przez Einsatzgruppe A 12 grudnia 1941 r...* В USPh, № 43195 та № 98092, вона має підпис: *German police and auxiliaries in civilian clothes look on as a group of Jewish women are forced to undress before their execution, 1939—1943. Courtesy of Instytut Pamięci Narodowej*. Під № 98092 дописано: *This copy print of a wideley circulated image (see WS# 43195) is one of twenty-six photographs and copy prints contained in an album found by Jacob Igra in an apartment in Sosnowiec after the war. Many of the photographs are believed to have been taken by a soldier with the SD-SIPO (Sicherheitspolizei) following the invasion of Poland in 1939. Additional photographs depict einsatzgruppen activities at sites throughout Nazi occupied Eastern Europe and may have been later additions to the album. [Ukraine]? В альбомі Я. Ігри міститься не менш відома і не менш сумнівна світліна (USPh, № 98091, з підписом: *German police and auxiliaries in civilian clothing prepare to execute naked Jewish men and boys who are being lined up at the edge of a mass grave. 1943, May 11, Sniatyn, [Ukraine; Cernauti] Poland?*). Підпис натякає, що дія може відбуватися і на окупованій румунами Буковині, або в Снятинському районі Івано-Франківської області, де з початку війни певний час стояли румунські війська, потім угорські, і врешті — німецькі. Солдат на обох світлинах один і той самий; про офіцера певності немає. Однострої військових дещо схожі на угорські, хоча точно їх зідентифікувати не може ніхто. На другій світліні офіцер має триколірну опаску, схожу на білоруський прапор¹⁰²⁸. Угорський прапор теж має три горизонтальні смужки, але на ньому біла смужка розташована посередині.*

Ми навели далеко не повний список місць, до яких приписують ці дві світліни. Ось один з підписів до другої світліни: *Chelemer Jews, after digging a hole and completely undressing, were shot by columns as forced by the Hitler murderers. This took place in the Rejvicer woods. The Jews in the photograph, from left to right: the first, name unknown, second, A. Binsztok, Mende Kowal, Bel Helga, the child his grandson is nearby and Feywl Hiz, a worker in the slaughter house in Chelm. The civilians are Polish police and Gestapo*¹⁰²⁹.

¹⁰²⁸ Світліни з білоруськими опасками див. напр. в: *Нет бело-красно-белому флагу!...*

¹⁰²⁹ Y. Groskor, *Chelm at the Time of the Hitler Occupation...* Третю світліну (мабуть) із цієї самої серії див. у: G. Schoenberger, *Der gelbe Stern...*, S. 141.

Четвертою є порнографічна серія Е. Зільбера з YVPh. Вона складається з семи світлин молодих оголених жінок. На шести світлинах жінки живі, підписи ідентичні: *Kovno, Lithuania, Jewish women before their murder by Lithuanian militia men*. На сьомій зображено гору забитих голих жінок; їхньої кількості оцінити не можна, бо краї цієї гори виходять за кадр. Тут у підписі *before their murder* змінено на *murdered*. Нагадаємо, одну з цих світлин фільм *Обыкновенный фашизм* приписує до Львівського погрому (див. фото № 4.4), а іншу (YVPh, № 3065/6) — до концтабору Аушвіц. Здається, тлом подій є ліс. Можливо тому Р. Ванагайте останню світлину, тільки зі зміненою орієнтацією, зараховує до ексекцій у лісі поблизу литовського містечка Понари¹⁰³⁰. Ще одну зі світлин цієї серії приписують також до іншої масової ексекції у 9-му форті¹⁰³¹. На всіх світлинах серії Е. Зільбера знизу видно смужку, яка свідчить, що вони взяті з Інтернету; дата (*Date of Accession*) одна й та сама. Джерел не подано. Врешті зауважимо, що серія Е. Зільбера значною мірою перетинається з порнографічною серією GFHA, яку розмістив Benjamin Anolik, але підписи інші, зокрема в підписах до серії GFHA слово *Kovno* не фігурує. Усі світлини серії Б. Аноліка датують подію липнем 1941-го. У деяких публікаціях зустрічаються нейтральніші підписи, наприклад: *Жертвы массовых убийств. Место неизвестно*¹⁰³². На відміну від Львівської порнографічної серії, “серія Зільбера-Аноліка” фігурує лише в невеликій кількості публіцистичних публікацій. Ступінь її автентичності незрозумілий. Невизначеність посилюється тим, що в більшості розповідей стверджується (а на світлинах зафіксоване) знімання розстрілюваними верхнього одягу і залишення нижнього.

Певну кількість світлин із Каунаса містить вже згадувана *Чорна книга* (с. 489—494). Одну з них під назвою *Стена, у которой производились массовые расстрелы. Расстрелянные*, “погромна” література часом відносить до Львова.

Розслідування. У справі Каунаського погрому проводилося кілька слідств. Перше слідство проводила радянська державна комісія з нацистських злочинів. Її матеріали містять інформацію про вбивства євреїв цивільними. «Масові розстріли й страти розпочалися у перші ж дні німецької окупації — спочатку в Четвертому форті, на околиці Панемуне [Panemunė] і в Сьомому форті, розташованому за п’ять кілометрів від Каунаса [...]. Ці масові вбивства проходили під керівництвом активістів, які відразу ж після відходу Червоної армії з Литви взяли владу в свої руки»¹⁰³³.

¹⁰³⁰ *Наши...*, с. 102. Підпис: *Перед смертью*.

¹⁰³¹ *Kaunas massacre of 29 October 1941...*

¹⁰³² Р. Ванагайте, *Наши...*, с. 127. Автентичність самої світлини для нас особливо сумнівна.

¹⁰³³ И. Арад, *Уничтожение евреев СССР...*, с. 73—74 (*Из показаний Вилунаса, данных им 20 декабря и 12 января 1946 года советским следственным органам*). Див. також. А.М. Budreckis, *The Lithuanian National Revolt...*, р. 62—63. Цікаво, що матеріали Державної комісії містять серію фотографій, мабуть, захоплених у литовців. Вони опубліковані на сайті YVPh, № 7904/393 — 7904/401. Фотограф практично один: Зіткаус [Zitkaus]. Підписами до світлин є варіації речення: *Lithuania, Dead bodies of people shot by the Soviets in 1941*.

У *Чорній книзі* планувався розділ *Литва*. На жаль, його рукопис загублено¹⁰³⁴. Проте в руках І. Еренбурга лишалось набагато більше матеріалів, які стосувалися погрому в Каунасі. Частина цих матеріалів збереглася і потрапила до іншого видання¹⁰³⁵.

Численні цитування німецьких документів, які вказують на участь місцевого населення Литви та Латвії у насильствах щодо євреїв, із зазначенням німецької інспірації цих насильств, містяться у звинувачувальній промові американського прокурора Р. Джексона [Robert Jackson] на Нюрнберзькому процесі¹⁰³⁶.

Події в Каунасі кінця червня — початку липня 1941 р. розслідувалися також у ФРН (1958, 1961)¹⁰³⁷ та Литві (1994). Великий процес в СРСР (1961—62), що стосувався розстрілів у VII і IX фортах, докладно описаний Р. Ванагайте¹⁰³⁸. На цьому процесі 8 осіб було засуджено до смертної кари. Щодо власне погрому, то на процесах винних цивільних не вказано і не засуджено, так само як і не вказано прізвищ жертв. Врешті, база даних YVN на запит Date of Death: 1941, Place of Death: Kaunas, murdered видає 8979 осіб, при уточненні Place During the War: Kaunas — 7068 осіб, а ще при одному уточненні Place Before the War: Kaunas — 2872.

Північно-східна Польща

Йдеться про північно-східну частину сучасної Польщі, яка тоді належала до Білостоцької області БРСР. Територія, на якій сталися погроми, значною мірою перекривається з територією боротьби польських партизанів та підпільників, яка розпочалася після радянської окупації¹⁰³⁹. Можна виокремити два етапи убивств євреїв на цій території: кінець червня і приблизно 5—15 липня 1941 р. Ось деякі повідомлення про насильства першого етапу. «В Ясьонувці [Jasienówka], під час зайняття міста, німецькі солдати разом із місцевими

¹⁰³⁴ Частиною цього розділу є уривок: *Из дневника доктора Е. Буйвидайте-Куторгене*. Публікація щоденника (Е.А. Буйвидайте-Куторгене, *Каунасский дневник...*) містить коректури. Зокрема, у записі за 27 червня там видалене речення: «Все литовцы, за малым исключением, единодушны в чувстве ненависти к евреям, в особенности интеллигенция, которая при советской власти очутилась не у дел, т.к. националистически настроенная, она не пошла активно работать, уступив место еврейской [...]». Електронна публікація щоденника: Е.А. Буйвидайте-Куторгене, *Дневники и записи...* (ГАРФ, Ф.Р-8114, оп. 1, д. 950). Щоденник написано російською мовою. Ми не зрозуміли, чи щоденник розпочато точно 22.06.1941, чи він містив і раніші записи.

¹⁰³⁵ І. Альтман, *Неизвестная Черная книга...*, с. 281—296. Упорядник стверджує, що вони свідчать про злочини місцевого населення і, можливо, не були поміщені до *Чорної книги* з ідеологічних міркувань.

¹⁰³⁶ *Нюрнбергский процесс*, Т. 1..., с. 122, 123, 124, 831.

¹⁰³⁷ У другому розслідуванні, зокрема, був зроблений такий висновок: «29 червня — 4 липня 1941 р. члени айнзатцкомандо 1b, частково з допомогою литовської допоміжної поліції, проводили розстріли євреїв». Див. *Из приговора суда присяжных при земельном суде Карлсруэ от 20.12.1961 г. по делу Эриха Эрлингера [Erich Ehrlinger] и других*. В: А. Круглов, *Без жалости и сомнения*, Ч. I..., с. 62—64.

¹⁰³⁸ Р. Ванагайте, *Наши...*, с. 75—85.

¹⁰³⁹ Про цю боротьбу див. Т. Strzembosz, *Antysowiecka partyzantka i konspiracja nad Biebrzą...* Про участь учасників боротьби у погромах див. К. Struve, *Eastern experience and western memory...*

хуліганам владштували погром, жертвами якого стали 74 особи. Це саме сталося в Райґроді [Rajgrad], де кількість жертв склала близько 100 осіб. У Кольно [Kolno] кримінальні елементи сіл Червоне [Czerwone] і Забеле [Zabiele (= Zabiele)] використали вступ німецьких військ для владштування погрому, жертвами якого стали 30 осіб. Вони ґвалтували жінок і грабували»¹⁰⁴⁰. Справцями погромів цього етапу були як військові, так і цивільні. Кількість забитих у кожному конкретному випадку становила кілька десятків осіб, причому в інцидентах, у яких брали участь військові, кількість жертв пересічно була більшою. Серед невеликих місцевостей найбільший погром стався 27 червня у Щучині [Szczuczyn], де загинуло понад 300 євреїв¹⁰⁴¹. Цілком імовірно, що там у насильствах брав участь невеликий німецький мобільний загін з Алленштайна [= Ольштин]¹⁰⁴².

Білосток. Найчисленніші вбивства першого етапу сталися у Білостоці. Дехто вважає, що Голокост розпочався не у Львові, а саме тут¹⁰⁴³. Описи вбивств у его-документах сумнівні й суперечливі. Реляцій дуже багато і майже всі вони містять знакову подію: спалення 27 червня Великої Синагоги на вул. Сураській [Suraskiej] разом з людьми¹⁰⁴⁴. Вважається, що тоді в Білостоці загинуло близько 2 тис. євреїв, а також певна кількість прорадянських активістів та військовополонених. Кількість спалених у синагозі оцінюється в кілька сотень¹⁰⁴⁵. Існує неповний список євреїв, спалених у синагозі та забитих в інших місцях міста¹⁰⁴⁶. Тоді ж спалено єврейський район Ханайки [Chanajki]¹⁰⁴⁷. Пізніше, на зломі червня і липня, у місті відбулося знищення радянських пам'ятників¹⁰⁴⁸. Справцем насильств 27 червня був поліцейний батальйон 309 під командуванням майора Е. Вайса [Ernst Weis], з ініціативи якого убивства й сталися, хоча, принаймні частково, мали хаотичний

¹⁰⁴⁰ S. Datner, *Eksterminacja ludności żydowskiej w Okręgu Białostockim...*, s. 20. Власне Ш. Датнер розпочав дослідження погромів на Білосточчині, які ґрунтувалися на его-документах.

¹⁰⁴¹ A. Żbikowski, *Pogromy i mordy ludności żydowskiej...*, s. 172—178; J. Kopstein, *Pogrom w Szczuczynie 27 czerwca 1941. W: Pogromy Żydów na ziemiach polskich...*, T. 4, s. 59—72.

¹⁰⁴² E. Dmitrów, *Oddziały operacyjne niemieckiej Policji Bezpieczeństwa...*, s. 344.

¹⁰⁴³ J. Wróblewski, *Niemcy w Białymstoku. To tu zaczął się Holokaust...*

¹⁰⁴⁴ АЖИ, 301, №№ 546, 1121, 1282, 1465, 18401851, 1959, 2133, 2260, 2594, 3527, 4473, 4895, 4910, 6654, 6728. Мабуть, більшість оповідачів самі спалення не бачили, а переказують чутку.

¹⁰⁴⁵ АЖИ, 301/1465 (Datner Szymon); S. Datner, *Walka i zagłada białostockiego getta...*, s. 34—35; J. Danieluk, *Wkroczenie wojsk niemieckich do Białegostoku...* Існують світлини з літа 1941, що зображують руїни Великої Синагоги; див. *Wielka Synagoga, podpalenie, 1941, czerwiec...*; *Wołanie do Żydów Białegostoku – Absent Family dr Tomasz Butkiewicz...* Згідно з деякими реляціями, нацисти примушували поляків захпяти євреїв до палаючої синагоги. Див. напр. *Zeznanie Józefa Bartoszeki...* Візуальних матеріалів, які зображували б насильства щодо євреїв під час цієї події, немає.

¹⁰⁴⁶ АЖИ, 301/1851 (N.N., Białystok, 7 VII 1946). Запит в YVN Year of Death: 1941, Place of Death: Białystok висвітлює 3434 особи (але по всій Білостоцькій області).

¹⁰⁴⁷ Називалися й більші числа. Наприклад, у синагозі спалено живцем близько 10 тис. осіб (АЖИ, Salomon Doliński, 11.11.1945, № 301/1121). Можливо, деякі будинки єврейського району Білостока були не спалені, а розбомблені авіацією.

¹⁰⁴⁸ АЖИ, 301/6662. Див. також композицію: Białystok 1941, 18.12.2017... У ній стверджується, що нацисти примушували євреїв зруйнувати ці пам'ятники, а потім більшість з них розстріляли. Розстріл у композиції не задокументований. Знищення радянських пам'ятників у Білостоці зафіксувала також кінохроніка Die Deutsche Wochenschau, Nr 566, 9. Juli 1941, де подія, принаймні неявно, приписується до Галичини.

погромний характер, бо сам Е. Вайс тоді був п'яним¹⁰⁴⁹. Надійних повідомлень про вбивства євреїв цивільними у зазначених подіях в Білостоці немає¹⁰⁵⁰. Наскільки ми зрозуміли, німецьких документів про ці події не збереглося точніше Е. Вайс та його офіцери посилали про них неправдиві рапорти¹⁰⁵¹. Отже, деталі подій відомі лише з его-документів. Зокрема, згідно з одним таким документом, наступного дня до масової могили було вивезено 30 возів з трупами¹⁰⁵². Якщо так, то кількість жертв могла виносити від 600 до 1000 осіб. Місця поховання забитих тоді євреїв для нас невідомі. Проти деяких службовців батальйону 309 проводилися судові процеси¹⁰⁵³. Чи когось засудили, ми не зрозуміли.

Насильства другого етапу здійснювалися службою безпеки, польською поліцією та місцевими цивільними. У самому Білостоці їх виконали, вже цілком заплановано й організовано, поліційні батальйони 316 і 322, причому інформація про деякі акції збереглася у військовому щоденнику (Kriegstagebuch) та інших документах батальйону 322. 8 липня Білосток відвідав сам Г. Гімлер з великою свитою, а 11 липня батальйони отримали наказ (його текст зберігся) провести масові розстріли євреїв: «За наказом керівництва СС та поліції ... усі євреї чоловічої статі віком від 17 до 45 років, засуджені за грабіжництво, згідно з законами воєнного стану мають бути розстріляні. Розстріли повинні проводитися далеко від міст, сіл та магістралей. Могили мають бути вирівняні так, щоб не могло виникнути місць паломництва. Фотографування та присутність сторонніх глядачів забороняється. Місця страт та поховань мають лишитися невідомими [...]». Розстріл близько 3000 осіб стався 12 липня і його перебіг був схожий на львівську «акцію відплати». Керував операцією генерал Е. фон дем Бах [Erich von dem Bach (= von Zelewski)]. Після війни у цій справі проводилося розслідування¹⁰⁵⁴.

Усього на другому етапі у Північно-Східній Польщі сталося близько 30 масових знищень євреїв. Основну роль у насильствах відігравали спеціальні айнзатцкоманди «Білосток» та «Zichenau-Schröttersburg»¹⁰⁵⁵, дещо подібні до вже згадуваного «Лемберга». Айнзатцкоманди організовували погроми, а якщо цього зробити не вдавалося, виконували екзекуції самі.

Єдвабне. Найвідоміший погром другого етапу стався 10 липня у містечку Єдвабне. Документів про нього не знайдено. Існують численні твердження про

¹⁰⁴⁹ C.R. Browning, *Ordinary Men...*, p. 11—12.

¹⁰⁵⁰ Це не означає, що таких повідомлень не існувало. Замітка *В Білостоку жидівський погром* (Воля Покуття, 16.07.1941), найімовірніше, написана за матеріалами німецької преси. Звернімо увагу, про Львівський погром ця газета, як і інші, не пише взагалі. Певну активність місцевого населення Білостока фіксує також фото 1.4 з книжки: J. Burds, *Holocaust in Rovno...*, p. 12. Підпис: *Local Poles throw stones at a Lenin statue in Białystok, Poland, July 1941.*

¹⁰⁵¹ C.R. Browning, *Ordinary Men...*, p. 12.

¹⁰⁵² Там само.

¹⁰⁵³ *Police Battalion 309 Trial*, Axis History Forum...

¹⁰⁵⁴ C.R. Browning, *Ordinary Men...*, p. 13—14.

¹⁰⁵⁵ Див. напр. А. Круглов, *К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами...*, с. 60—62 та В. Musiał, *Tezy dotyczące pogromu w Jedwabnem...*, s. 276.

те, що нацисти фотографували та фільмували погром¹⁰⁵⁶, проте відповідних відеоматеріалів теж не знайдено¹⁰⁵⁷.

Реляції про погром у Єдвабному склалися вже у 1945—1947 роках¹⁰⁵⁸. В 1949—50 рр. у справі цього погрому відбулися слідство й суд. Вироки для 10 осіб винесено на підставі свідчень потерпілих та признань звинувачених. Кількість жертв оцінено в 1600 осіб. Організаторами погрому названо “німців” та магістрат. Участь місцевих мешканців полягала в заганнянні євреїв до стодоли, яку “німці” спалили¹⁰⁵⁹. Проходили й пізніші слідчі та судові розгляди, на яких німецька участь збільшувалася, а польська – мінімізувалася.

Становище змінилося, коли Я. Гросс на основі судових актів (але головно реляцій з ŻIH, маловідомих єврейських публікацій та особистих розмов) видав свою книжку¹⁰⁶⁰. Книжка викликала бурхливу дискусію і спричинила проведення у 2000—2003 роках нового розслідування¹⁰⁶¹. Воно містило докладний аналіз та порівняння усіх доступних свідчень, дослідження місць убивств та поховань тіл. Щодо кількості замордованих, то слідству стало зрозуміло, що числа, які називалися у свідченнях, не відображають адекватно реальної кількості. Тому оцінки зроблено на підставі підрахунку числа відомих прізвищ євреїв, щодо яких є підозри, що вони загинули в погромі (значною мірою, прізвища бралися з бази YVN¹⁰⁶²; ця база загалом вказує 315 прізвищ: при уточненні *Place During the War: Jedwabne* – 227 прізвищ, а ще при одному уточненні *Place Before the War: Jedwabne* – 218) та оцінки кількості трупів знайдених на місці згаданої вище стодоли. В результаті була названа реалістична кількість жертв погрому: від 300 до 400 осіб¹⁰⁶³. Уточнення цього проміжку лишається неможливим через релігійну заборону проводити повну ексгумацію.

Деякі висновки щодо погромів у Північно-Східній Польщі

1. Німецькі документи, що стосуються насильств кінця червня — першої половини липня в Північно-Східній Польщі обмежуються до інструкцій або фіксації перебування певних німецьких підрозділів у певних місцях. Хоча численні его-документи стверджують фотографування й фільмування подій, візуальних матеріалів із зображеннями погромів не знайдено. Основним джерелом інформації, як для судових розслідувань, так і для праць істориків, лишалися его-документи¹⁰⁶⁴. Загальні оцінки забитих, як і інші оцінки, що ґрунтуються

¹⁰⁵⁶ J.T. Gross, *Sqsiedzi...*, s. 17–18, 56; AŻIH, 301/613 (Wasserstein Samuel).

¹⁰⁵⁷ Добре відома світлина, яка нібито зображує спалення наповненої євреями стодоли у Єдвабному (див. напр. Т. Korol, *Poland's Perpetual Pogroms...*), знята в інший час і в іншому місці.

¹⁰⁵⁸ Див. напр. AŻIH, 301, №№ 613, 1992, 1995, 2405; YVA, O.62/116.

¹⁰⁵⁹ S. Datner, *Eksterminacja ludności żydowskiej w Okręgu Białostockim...*, s. 22. Зауважимо, що це був далеко не єдиний польський суд, де розглядалися злочини часів війни осіб польської (і єврейської) національності.

¹⁰⁶⁰ J.T. Gross, *Sqsiedzi...*

¹⁰⁶¹ Див. P. Machcewicz, K. Persak (red), *Wokół Jedwabnego...*

¹⁰⁶² R.J. Ignatiew, *Postanowienie o umorzeniu śledztwa...*, s. 164. Пригадаймо, ми теж намагалися використати дані цієї бази для оцінки кількості жертв Львівського погрому.

¹⁰⁶³ R.J. Ignatiew, *Postanowienie o umorzeniu śledztwa...*, s. 173.

¹⁰⁶⁴ Окрім вказаних вище польських розслідувань, варто зазначити також розслідування німецької прокуратури в 1960—1965 та 1974—1976 роках (див. напр. Т. Urban, *Poszukiwany Hermann Schaper...*).

тільки на его-документах, видаються сумнівними. Як показує приклад Єдвабного, використання бази даних YVN та ексгумації дають точніші оцінки.

2. Події першого етапу видаються типовими спонтанними насильствами, у яких брали участь як військові, так і цивільні. Водночас кількість жертв кожного окремого погрому не перевищувала кількох десятків осіб. Винятками були масові вбивства у Щучині та Білостоці, де вирішальна роль належала СД. Події другого етапу виглядають цілком організованими, хоч одночасно у деяких із них, як наприклад у Єдвабному, зауважено активну участь місцевої польської влади і місцевого населення. У значній частині погромів другого етапу кількість жертв вимірювалася сотнями.

Ясси

Голокост в Румунії та окупованій румунами частині СРСР був масштабним; наприклад протягом “акції відплати” 22—24 жовтня 1941 року в Одесі загинуло від 25 до 34 тисяч євреїв. Дарма, що ці події досить добре задокументовані¹⁰⁶⁵, інтерес до них (у порівнянні з інтересом до перебігу Голокосту в Галичині чи Литві) незначний. На початку німецько-радянської війни на цій же території (Румунія і південний захід СРСР) перебував український батальйон «Роланд». На відміну від «Нахтіґалю» про антиєврейські злочини цього батальйону ніхто не свідчив і не писав. У відомому звіті¹⁰⁶⁶ про «Роланд» навіть не згадано. І вже зовсім нічого не відомо про “Роландівського Оберлендера” — офіцера зв’язку з Абвером. Здається, він мав на прізвище Новак.

Для порівняння з Львівським погромом розглянемо антиєврейські насильства у місті Ясси, які тривали впродовж 28—29 червня 1941 р. Їхніми справами були румунські військові й поліцейські та німецькі військові, до яких долучилися цивільні¹⁰⁶⁷. Насильства у місті сталися за прямим наказом уряду, але масові вбивства стали результатом погрому, який вийшов з-під контролю. 29 червня багатьох євреїв вивезли з Ясс потягами на південь Румунії. Дорогою більшість з них померла. Незрозуміло, наскільки загибель у “поїздах смерті” була результатом спланованої акції, а наскільки — недбальства. Кількість загиблих у Ясських подіях не була великим секретом. Збереглося багато румунських офіційних документів, що стосувалися цих подій. Ще 1943 р. органи безпеки називали 13266 жертв. Єврейські організації нарахували 14850 осіб. Прізвища більшості загиблих і місця їхнього поховання відомі¹⁰⁶⁸. У самому місті загинуло близько 8000 осіб. Водночас, наскільки ми розуміємо, ніхто не намагався оцінювати частки євреїв, забитих тоді цивільними. У справі Ясського погрому 1946 р. відбувся «Народний трибунал Румунії». Організатори та

¹⁰⁶⁵ *International Commission on the Holocaust in Romania. Final Report...*; зокрема розділ *The Odessa Massacres*, р. 150—157.

¹⁰⁶⁶ Там само.

¹⁰⁶⁷ Відомий список 286 безпосередніх цивільних справців погрому. Дані про події в Яссах взято зі збірника: *International Commission on the Holocaust in Romania. Final Report...*, р. 120—126. Див. також H.L. Eaton, *The story created afterward: Iași 1941...*

¹⁰⁶⁸ Див. напр. фото № 1030/2 з YVPh (*Jassy, Rumania, A mass grave of victims of the 1941 pogrom*). З іншого боку, сайт YVN на запит Date of Death: 1941, Place of Death: Iași висвітлює 3406 осіб.

основні справці насильств були названі й засуджені. Багато світлин із зображеннями жертв Ясських подій можна легко знайти на сайтах USPh чи YVPh.

Порівняння

Документи та газетні повідомлення. Існують численні нацистські документи про погроми в різних місцях, у багатьох із них вказана кількість забитих євреїв¹⁰⁶⁹. Відомі також литовські документи про забитих під час погромів, принаймні це стосується цивільного погрому в Каунасі. Врешті, існують румунські документи, що стосуються погромів і де вказано кількості жертв, наприклад, документи, що стосуються подій у Яссах. Проте в рапортах зі Львова не те що кількість забитих у цивільному погромі євреїв, а навіть сам погром, не фігурує. Зовсім не рідкістю є газетні повідомлення про погроми¹⁰⁷⁰. Знову ж таки, газетні повідомлення про Львівський погром відсутні. Ці порівняння є аргументами на користь того, що у Львівському погромі якоїсь помітної кількості забитих не було.

Візуальні джерела. На відміну від Львівського погрому, який фігурує у п'яти кінохроніках і безлічі світлин¹⁰⁷¹, візуальний матеріал, що стосується інших погромів, набагато скромніший. Зокрема, візуальних матеріалів щодо львівської "акції відплати" та погромів у північно-східній Польщі просто немає. Візуальних матеріалів із Золочева, Каунаса і Ясс набагато менше, ніж зі Львова, проте вони містять значну інформацію про забитих євреїв. Опишемо докладніше цю різницю.

— На світлинах з деяких погромів (Каунас, Ясси) виразно видно не тільки багато тіл забитих євреїв, а навіть сам процес убивства. З меншою (але далеко не нульовою) ймовірністю тіла забитих євреїв видно на світлинах із Золочева. Отже, німці (чи румуни) не вагалися їх знімати. Але у візуальних матеріалах із Львівського погрому забитих цивільними євреїв практично не видно (сумнівність світлин з підтяжками ми докладно обговорювали).

— На деяких світлинах із Каунаса зображені групи озброєних цивільних з кількоколірними опасками. Видно, що німці охоче їх фотографували. Але у візуальних матеріалах із Львівського погрому практично не видно вогнепальної зброї в руках цивільних погромників і зовсім не видно груп озброєних цивільних. До того ж там немає груп цивільних з опасками, а більшість осіб з опасками не виконують функції підтримувачів порядку чи керівної ролі. Двоколірність опаски ми помітили лише на одній світлині.

— Львівська порнографічна серія надзвичайно популярна і її автентичність великого сумніву не викликає. Але більшість світлин цієї серії постановні і на них не зображено ні вбивств, ні наміру вбивств жінок. Натомість відповідні

¹⁰⁶⁹ Окрім того, на відміну від Львова, принаймні в документах із Каунаса, є нацистський наказ прибирання трупів з вулиць (*Fragment pisma komendanta miasta Kowna z 26 VI 1941 r. w sprawie zbierania zwłok z ulic*. W: T. Szarota, *U progu zagłady...*, s. 315). Т. Шарота вважає, що йдеться про єврейські трупи.

¹⁰⁷⁰ Див. напр. *Ofiary bóje i napadów...; Polen verprügeln jüdische Wucherer...*

¹⁰⁷¹ Це — не художній образ. Ми навіть приблизно не знаємо, скільки їх є і які з них справді стосуються Львівського погрому, а які тільки до нього приписуються.

“балтійські” світлини явно вказують на намір і результат масових ексекцій, проте автентичність самих світлин проблематична.

Розслідування та суди. У різних країнах відбувалися розслідування та суди у справах різних військових злочинів Другої світової війни. Багато з них ми вже згадували. Додамо тільки, що розслідування й суди щодо злочинів місцевого населення *Державна комісія* та НКВД проводили мало не в кожному населеному пункті України і не тільки України¹⁰⁷². Під час розслідувань часто називалися прізвища справців злочинів та жертв, проводилися ексгумації тощо. У справі Львівського погрому спеціальних слідств і судів не проводилося.

Індекси узгодженості. Знову повернемося до питання: наскільки адекватно в его-документах оцінюється кількість жертв масових убивств? Зокрема, розглянемо питання: як адекватність цих оцінок залежить від місцевості? Тут природним є для кожного окремого погрому вказати число жертв отриманих без врахування его-документів, та число жертв отриманих лише на підставі его-документів. Відношення цих чисел і називатимемо *першим індексом узгодженості*. Порівнюючи індекси узгодженості для різних місцевостей, можна було б вказати на міру вірогідності его-документів залежно від місцевості та ступеня участі військових у вбивствах. Природним є порівняння маленьких селищ з маленькими селищами, а великих міст з такими ж містами. Зрозуміло, тут зберігаються усі проблеми, які існують і для звичайного оцінювання кількості забитих. Его-документи декларативно вказують різні кількості жертв, звичайних документів мало або взагалі немає, ексгумації здебільшого не проводилися, а що власне зображують візуальні джерела — далеко не завжди зрозуміло. Ось дуже приблизні оцінки першого індекса узгодженості для розглянутих вище масових убивств.

Отинія	Єдвабне	Золочів	Каунас	Ясси	“Акція відплати”	“В’язнична акція”
0	0,23	0,16	1	1	0,5	0,001

Тут для “акції відплати” за дані его-документів ми беремо “середнє число” забитих з акту *Обласної комісії*. Зробимо два дуже попередні висновки з наведеної таблиці.

Щодо військових. У насильствах зі значною участю військових перший індекс узгодженості високий, причому, чим значніша ця участь, тим вищий індекс. Те, що німецькі документи подавали в міру реальні числа забитих, не дивно. Цікаве інше: єврейські оповідачі не занадто завищують кількості жертв у цих подіях.

Щодо цивільних. Звичайно, оцінки першого індексу узгодженості варто було б провести для значно більшої кількості подій, розглянувши залежність єврейських розповідей про злочини національних груп від самих груп, до яких ці розповіді стосуються. За дослідженням мало б слідувати намагання пояснити цю залежність. Таке дослідження виходить за рамки цієї книжки.

¹⁰⁷² Про такі розслідування в Литві див. А. Яковлев, *The Tragedy of Lithuania: 1941—1944...* Вони проводилися також і в повоєнній Польщі, причому суди, що стосувалися подій в Галичині, зовсім не були рідкістю (див. напр. N. Aleksion, *Intimate violence...*).

Другим (природним) індексом узгодженості для даної події є відношення числа прізвищ її жертв, які подає сайт YVN до числа жертв цієї події, яке декларується в его-документах. Для оцінювання цього індексу потрібно аналізувати документи з довгого списку, значна частина яких написана івритом. Як впливає з наших попередніх підрахунків, для Львівського цивільного погрому цей індекс дуже маленький, для Золочівського військово-цивільного погрому він менший від $1/20$, для погрому в Яссах – (мабуть) близький до $1/2$, а для погрому в Єдвабному – більший від $2/3$. Для інших розглянутих подій нічого конкретного про другий індекс узгодженості ми сказати не можемо.

Вплив присутності військових та наявності локальних організацій. Нагадаємо мало не основну тезу критичних істориків про те, що тисячі євреїв, забитих у Львівському погромі були жертвами складеного з українців натовпу, керованого українською міліцією, керованою ОУН, а участь німців у погромі була маргінальною. Доведення цієї тези базується на его-документах. На нашу думку, природним буде також порівняти Львівський погром з насильствами в інших місцевостях, де участь (або не-участь) військових та місцевих організацій відоміша. Вже просте порівняння німецької та угорської зони окупації Галичини виявляє різкий контраст¹⁰⁷³. Розглянуті вище насильства щодо єврейського населення також свідчать про явну залежність кількості забитих від ступеня участі військових у цих насильствах. Приклад Каунаса вказує на значну кількість забитих у погромі, в якому активну участь брали організовані й озброєні загони місцевих мешканців. Разом з тим, порівняння порівняльних населених пунктів етнічної Польщі та етнічної України (Єдвабного та Отинії) свідчить про те, що національність місцевих мешканців чи наявність сильної політичної організації (у цьому прикладі — ОУН) далеко не завжди визначає кількість жертв.

¹⁰⁷³ Л. М. Соловка, *Порівняльний аналіз німецької та угорської зон окупації Галичини...*

15. ОСТАТОЧНІ ОЦІНКИ КІЛЬКОСТІ ЗАБИТИХ ТА ДЕЯКІ ПОЯСНЕННЯ

Тут ми, на підставі наведеної вище інформації, подамо оцінки кількості євреїв, забитих у другому та третьому періодах, а також спробуємо пояснити, чому вони відрізняються від відповідних чисел з его-документів та історичних публікацій, що базуються переважно на цих его-документах.

Розпочнемо з військових, точніше з айнзатцгрупи С. Як і інші, цю айнзатцгрупу було створено для виконання екекуцій¹⁰⁷⁴. Військовослужбовці айнзатцгрупи отримували безпосередні накази щодо їхнього здійснення¹⁰⁷⁵. Звісно, накази виконувалися. Проте число євреїв, розстріляних айнзатцгрупою С у другому періоді точно невідоме. Досить правдоподібним є розстріл 1 липня у Бригідках від 15 до 50 євреїв. Існує ненадійне повідомлення про розстріл 1-го або 2-го липня 133 євреїв¹⁰⁷⁶. Можливо, до цього числа входять групи у 73 та 40 осіб, про які йдеться у пізнішому рапорті¹⁰⁷⁷, проте точні дати арештів та розстрілів цих груп у рапорті не вказані. Основна екекуція у Львові, виконана айнзатцгрупою С, сталася під час “акції відплати”. Наскільки ми зрозуміли, А. Круглов оцінює кількість забитих тоді айнзатцгрупою євреїв на 700 осіб¹⁰⁷⁸.

Здається, документи про кількість осіб, розстріляних у Львові айнзатцкомандо «Лемберг» у другому періоді, невідомі. Щоденник Ф. Ландау¹⁰⁷⁹ чи

¹⁰⁷⁴ Про планування роботи айнзатцгруп див. А. Круглов, *Без жалости и сомнения*, Ч. I..., с. 4—48.

¹⁰⁷⁵ Так, штаб 17-ї армії у листі від 28 червня до командування 49 корпусу окреслював завдання: «... а) частини батальйону № 800 для зайняття найважливіших об'єктів міста і тому подібного; б) спецкоманда СД для акцій у Львові за власним особливим дорученням без участі війська». Див. А. Боляновський, *Убивство польських професорів...*, с. 65 (Schreiben Nr 3573. An GenKdoXXXXIX.A.K. Sonderanweisung “Lemberg” // BA-MA. RH 24 (Generalkommandos)-49/14. — Bl. 85).

¹⁰⁷⁶ Див. цитований вище рапорт Р. Гайдріха від 3 липня 1941 р.

¹⁰⁷⁷ Див. цитований вище рапорт Р. Гайдріха від 16 липня 1941 р.

¹⁰⁷⁸ А. Круглов, *Без жалости и сомнения*, Ч. III..., с. 32; див. також А. Круглов, А. Уманський, І. Щупак, *Холокост в Україні...*, с. 204. Число 1400 розстріляних у “акції відплати”, яке міститься в матеріалах *Державної комісії*, мабуть, включає екекуції командо «Лемберг».

¹⁰⁷⁹ Felix Landau, *Diary*. In: K. Berkhoff, *The Holocaust in Ukraine...* Ф. Ландау називає групи в 500 осіб, затриманих 3 липня для пізнішого розстрілу, розстріляних 5 липня 300 осіб і затриманих 800 осіб, яких вони мають розстріляти 6 липня; проте ці записи ненадійні. Зокрема, 5 липня офіцери «Лембергу» лише оглядали екекуцію, яку виконували службовці айнзатцгрупи С (D. Schenk, *Noc mordców...*, s. 126).

розповідь Ю. Войтини¹⁰⁸⁰ свідчать, що екзекуції відбувалися, але переважну більшість розстрілів було виконано у третьому періоді. Точніше, відомо, що від 5 до 11 липня айнзатцкомандо «Лемберг» розстріляло 619 осіб¹⁰⁸¹. Наскільки ми розуміли, це число стосується не тільки Львова.

А. Круглов, А. Уманський та І. Щупак¹⁰⁸² стверджують, що всього на початку липня 1941 року у Львові айнзатцкомандами було розстріляно близько 1500 євреїв. Найімовірніше, ці автори до «початку липня» зараховують і третій період.

Документи про злочини, скоєні у Львові військовими Вермахту, невідомі¹⁰⁸³. Звичайно, не можна виключити поодиноких убивств, скоєних військовими Вермахту, проте хоч якоюсь мірою надійних повідомлень про це немає.

Документи про вбивства у цивільному погромі теж невідомі. Єдиний відомий нам рапорт Е. Шенґарта інформує про менше ніж 2000 євреїв, забитих цивільними¹⁰⁸⁴. Нагадаємо, він стосується довшого часу і всієї Галичини¹⁰⁸⁵. Тому оцінку кількості євреїв, забитих у цивільному Львівському погромі, доводиться робити на підставі аналізу его-документів та візуальних матеріалів.

Додавання чисел з окремих в'язниць та вулиць, з урахуванням наведених вище криміналістичних та статистичних міркувань і порівняння Львівського погрому з іншими схожими подіями, дає приблизно кілька десятків жертв цивільного погрому. З іншого боку, немає жодного документа про забитих у цивільному погромі, а у відомих візуальних матеріалах видно лише осіб, щодо котрих є підозра, що це — забиті (проте невідомо ким) євреї. Отже, число жертв може становити й кілька осіб. Нічого дивного. «У своєму житті я бачив два єврейські погроми. Той, 1 липня у Львові і другий — у серпні 1945 року в Кракові. Не знаю, який був жорстокішим, але другий був страшнішим»¹⁰⁸⁶. А в страшнішому погромі загинула одна жінка і, можливо, ще четверо осіб¹⁰⁸⁷. Врешті, нагадаємо, що Б. Мусял та К. Штруве оцінюють кількість євреїв, забитих у другому періоді, на кілька сотень. Якщо до цієї кількості зараховувати усіх осіб, забитих цивільними, службовцями айнзатцкоманд і військовослужбовцями Вермахту, то вона теж має ненульову ймовірність.

¹⁰⁸⁰ Z. Albert, *Każń profesorów lwowskich...*, s. 220.

¹⁰⁸¹ D. Schenk, *Noc morderców...*, s. 127.

¹⁰⁸² А. Круглов, А. Уманський, І. Щупак, *Холокост в Україні...*, с. 193.

¹⁰⁸³ Раніше А. Круглов (*Уничтожение еврейского населения Украины...*, с. 9—10), мабуть, використовуючи матеріали *Київського процесу*, стверджував: «Загалом [2—6 липня] у Львові поліція безпеки й Вермахт убили 3000 євреїв». Здається, зараз він на цій кількості та активній участі Вермахту не наполягає.

¹⁰⁸⁴ L. Heiman, *Ukrainians and the Jews...*

¹⁰⁸⁵ Сумарні числа євреїв, забитих під час погромів на цілій Галичині, які декларують історики, завищені на порядок. Виняток становлять підрахунки К. Штруве (*Deutsche Herrschaft...*, S. 668—670): зона німецької окупації: 2065—3354; зона діяльності «Вікінґа»: 4280—6950; зона угорської окупації: 396—426; необроблені місця: 554—579. Коли врахувати, що до цих кількостей залічено й жертви військових, а також те, що більшість із них робилася на підставі его-документів, які вказували завищені числа, то сумарна оцінка, зроблена на підставі обчислень К. Штруве, не занадто відрізнятиметься від числа, вказаного Е. Шенґартом.

¹⁰⁸⁶ S. Hartman, *Wspomnienia (lwowskie i inne)...*, s. 95.

¹⁰⁸⁷ Прізвища невідомі, та й точно невідомо, чи вони загинули (A. Cichopek, *Pogrom Żydów w Krakowie...*, s. 87).

Отже, таблиця “розподілу ймовірностей” кількості осіб, забитих у цивільному Львівському погромі має такий вигляд

0	Кілька осіб	Кілька десятків	Кілька сотень	Кілька тисяч
Малоймовірна	Цілком імовірна	Цілком імовірна	Малоймовірна	Неймовірна

Щоб зрозуміти походження тверджень істориків та декларацій оповідачів про кілька тисяч жертв цивільного погрому у Львові, варто мати на увазі наступні обставини, які вище, у різних місцях тексту, були докладно розглянуті.

1. Багато істориків без пояснень декларують різні кількості жертв погрому (див. розділ 1). З контексту можна здогадуватися, що вони декларують їх, користуючись его-документами. Тому, слід уважно розглядати процеси повстання цих его-документів.

2. Аналізуючи его-документи потрібно враховувати явище перенесення часу вбивств із першого та третього періодів до другого, перенесення жертв військових до жертв цивільних і зарахування до жертв погрому тих євреїв, які просто зникли зі Львова у перші дні війни (див. розділ 11). Один момент цього перенесення пояснимо дещо докладніше. Дуже мало оповідачів (Е. Йонес, Я. Дентель) стверджують, що самі бачили гори трупів, причому їхні оповіді вкрай ненадійні. Більшість осіб лише декларує тисячі забитих. Вже цитовай запис Т. Томашевського дає раціональне пояснення їхнім деклараціям. Сам Т. Томашевський забитих не бачив. Ба більше, оповідачі теж їх не бачили й не казали Т. Томашевському про забитих. Вони 18 липня розповідали про 5 тис. зниклих. Річ у тім, що масові затримання євреїв розпочалися у другому періоді, а розстріли сталися у третьому. Оповідач, знайомі якого зникли, не знав, коли і як ті померли та де поховані. Деякі очевидці (Гольд, Т. Томашевський) пишуть саме про зниклих. Інші згодом приписують зниклих до жертв погрому.

3. Автори его-документів не рахували євреїв, забитих у погромі, а переказували чутки. Чутки переказувалися в умовах психологічного стресу, викликаного постійними насильствами; чого варті лише примус до відкопування трупів. При переказах у таких умовах, додавання нулів до чисел зовсім не виключене. На підставі відомої нам хронології повстання відповідних его-документів, можна зробити висновок, що чутки з’явилися після третього періоду і стосувалися кількості зниклих євреїв (див. попередній пункт). Чутка про тисячі саме забитих, саме у другому періоді і саме українцями, фіксується вже у Варшаві і її джерелом є “подвійні втікачі”, тобто особи, що 1939 року втекли з Варшави до Львова, а у кінці 1941-го повернулися до Варшави. Остаточна теза про тисячі осіб, забитих у Львівському погромі формується після звільнення Польщі від нацистів у реляціях для *Польської комісії*. На це остаточне формування могли вплинути як вже поширені в Польщі чутки, сформовані на підставі розповідей “подвійних втікачів”, так і тодішня загальна атмосфера польсько-українського протистояння.

СПИСКИ ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Скорочення

ГАРФ (GARF) — Государственный архив Российской Федерации
ГДА СБУ — Галузевий державний архів Служби безпеки України
BPK — Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz. Bildagentur
GFHA — Ghetto Fighters House Archives
HNA — Holocaust History Archive
IPN — Instytut Pamięci Narodowej
JVL — Jewish Virtual Library. The Holocaust. Photographs
ÖNB — Österreichische Nationalbibliothek
USM — United States Holocaust Memorial Museum
USN — United States Holocaust Memorial Museum. Holocaust Survivors and Victims Database
USPh — United States Holocaust Memorial Museum. Photo Archives
VHA — Visual History Archive
YVA — Yad Vashem Archives
YVN — Yad Vashem. The Central Database of Shoah Victims' Names
YVPh — Yad Vashem. Photo Collections
YVUn — Yad Vashem. The Untold Stories
ŻIH — Żydowski Instytut Historyczny
AŻIH — Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego

Список осіб, уривки з чиїх оповідань наведені в книжці

<i>Євреї</i>	Едмунд Баумвальд [Edmund Baumwald]
“Адвокат Е”, згаданий Я. Герштенфельд-Малтілем	Леон Бек [Leon Bek (= Leon B.)]
Йоганна Адлер [Johanna Adler]	Леон Берк (= Леонід Беркович) [Leon Berk (= Leonid Berkowicz)]
Юзеф Айснер [Józef Eisner]	Люцина Беркович [Lucyna Berkowicz]
Лешек Аллерганд [Leszek Allerhand]	Якуб Біркенфельд [Jakób Birkenfeld]
Маврици Аллерганд [Maurycy Allerhand]	Батя Блехер [Batia Blecher (= Frajer)]
Сало Альтман [Salo Altman]	Міхал Борвіч [Michal Borwicz (= Borowicz)]
Соломон Аст [Solomon Ast]	Емануель Бранд [Emanuel Brand]
Зіґфрід Атлас [Siegfried Atlas]	Тамара Браніцька [Tamara Branitsky]
Міхаліна Ауербач [Michalina Auerbach]	Рената Браун [Renata Braun]
Маркус Аушгайм [Markus Auschwitz]	Натан Буксбаум [Nathan Buksbaum]
Безіменний єврей, згаданий Е. Кесслером	Рузя Ваґнер [Rózia Wagner]
Безіменний єврей, згаданий Е. Прусом	Якоб Вайс [Jakob Weiss]
Безіменний оповідач, згаданий Л. Серебряним	Леон (= Ляйб) Велічкер [Leon Weliczker]
Безіменний “хімік”, згаданий Я. Вільчуром	Майкл Вертман [Michael Wertman]
Безіменні втікачі з Кракова, згадані Д. Кагане	Симон Візенталь [Simon Wiesenthal]
	Матильда Вишинська [Matylda Wyszyńska (= Ada Fuchs)]
	“Свідок Г.” М. Кальбі
	Станіслав Гартман [Stanisław Hartman]

Артур Ґезунд [Artur Gezund]
 Бланка Ґельбард [Blanka Gelbard]
 Марія Ґенсьола [Maria Ґeґsioła (= Eryka Herzog)]
 Мендель Ґернер [Mendel Gerner]
 Якоб Ґерціґ [Jakob Jehoszua Herzig]
 Якоб Ґерш[с?]тенфельд (-Малтієль) [Jakób Gerstenfeld-Maltiel (= Yaakov Maltiel)]
 Альма Ґечкова [Alma Heczkowa]
 Яніна Ґешелес [Janina Heschels (= Altman)]
 Фріда Ґівоні [Frieda Givoni (= Bienstock)]
 Лікар Ґольд [Gold]
 Абрагам Ґольдберґ [Abraham Goldberg]
 “Хаим Ґольдвін”
 Ґуста Ґольдман [Gusta Goldman]
 Саломон Ґольдман [Salomon Goldman]
 Броніслав Ґольцман [Bronisław Holcman]
 Марія Ґольцман
 Фелікс Ґорн (= Хорн) [Felix Horn]
 Люся Ґорнштейн [Lusia Hornstein]
 Ірена Ґоровиц (Ґоровиць) [Irene Horowitz]
 Карл Ґоровиц [Carl Horowitz]
 Моріц Ґрюнбарт [Moritz Grünbart (= Grynbaradt)]
 Якуб Ґентель [Jakub Dentel]
 Йозеф Ґрезлер [Jozef Dresler (= Desler = Dressler)]
 “Друг Берт”, згаданий К. Ґоровицом
 Сімон Зіхель (= Ш. А. Зіхер) [Simon (= Szymon) Sichel (= Sicher)]
 Леопольд Іванер (= Іваньєр) [Leopold Iwanier]
 Еліяху (= Еліагу) Йонес [Eliyahu (= Eliahu = Elyahu) Jones (= Yones)]
 Александра Каган [Aleksandra Kagan]
 Давид Кагане (= Кахане) [Dawid Kahane]
 Герман Кац [Herman Katz (= Kac)]
 Дов Кац [Dov Katz]
 Едмунд Кесслер [Edmund Kessler]
 Гелена Кітай-Дробнерова [Helena Kitaj-Drobnerowa]
 Анастася Клімко [Anastasja Klymko (= Anastazja Klymkowa = Nesia Koffler)]
 Рахеля Кляйнер [Rachela Kleiner]
 Генрик Копілевич [Henryk Kopilewicz]
 Дора Кремніцер (= Кремницер) [Dora Kremnitzer]
 Маєр Леві [Mayer Levi]
 Абрагам Левін [Abraham Lewin]
 Е. Левін [E. Lewin]
 Курт Левін [Kurt I. Lewin]
 Станіслав Лем [Stanisław Łem]
 Вольф Ліхтер [Wolf Lichter]
 Урі Ліхтер [Uri Lichter]
 Ізидор Лян [Izydor Eliaasz Lan (Lau)]
 Гелена Марґут [Helena (= Helen) Mahut]
 Гайнріх Майзель [Heinrich Meisel]
 Барух Мілх [Baruch Milch]
 Аґнешка Міхалік [Agnieszka Michalik]
 Альфред Монастер [Alfred Monaster]
 Роза Московіц [Rose (=Roth) Moskowicz (можливо, = Moszkowicz)]
 Ніна Окрант [Nina Okrant (можливо = Okrent або Okreṭ)]
 Генрик Райс [Henryk Reiss]
 Маврици Райс (= свідок Р = Рейк) [Mauricy Reiss]
 Алекс Реднер [Alex Redner]
 Марек Реднер [Marek Redner]
 Абрам Розен [Abram Rozen (= Abraham Rosen)]
 Єфрен (= Єфрем = Ефрен?) Розен
 Пепа Розенман [Pepe Rosenman]
 Клара Розенфельд [Klara Rosenfeld]
 пані Рубінштейн [Rubinsteinowa]
 Мендель Рудер [Mendel Ruder]
 Станіслав Ружицький [Stanisław Różycki]
 Александер Сарел Чобан [Aleksander Sarel Czoban (= Alex Olek Sarel)]
 Єкутієль Сеґал [Yekutieli Segal]
 Едвард Спайсер (= Шпіцер) [Edward Spicer]
 “Стажистка” організації Жерота [Aplikantka adwokacka]
 Марцелі Старк [Marceli Stark]
 Йонаш Стерн [Jonasz Stern]
 Марія Та[?]хман (= М.И. Та[?]хман = Я.И. Тайхман)
 Марк Тратнер [Mark Tratner]
 Зигмунт Туне [Zygmunt Tune]
 Ірена Файнзілбер [Irena Feinsilber]
 Іцхак Фарбер [Itzhak Farber]
 Ізидор Фербер [Isidor (= Izydor) Ferber]
 Адольф Фолькман [Adolf Folkman]
 Філіп Фрідман [Filip (= Philip) Friedman]

Стефанія Цанґ-Шуцман [Stefania Cang-Schutzmann]

Ігнаци Хіґер [Ignacy Chiger]

Кристина Хіґер [Krystyna Chiger]

Йоахім Шенфельд [Joachim Schoenfeld]

Галина Шкурпелло-Вайзер

Вольфґанґ Штайн [Wolfgang Stein]

Цві Шнітцер [Zvi Schnitzer]

Гуго Штейнгауз [Hugo Steinhaus]

Ліліт Штерн [Lilith Stern]

Німці

Альфред Бізанц [Alfred Bisanz]

Фрідріх Брюґеман [Friedrich Brüggemann]

Алекс Бухнер [Alex Buchner]

Макс Вінклер [Max Winkler]

Гайнріх Гаймкес [Heinrich Heimkes]

Лотар-Гюнтер Гохшульц [Lothar-Günther Hochschulz]

Вольф Евертс [Wolf Ewerts]

Георг Зельцер [Georg Saeltzer]

К. Зуффнер [K. Suffner]

Еріх Кляйн [Erich Klein]

Ганс Креппель [Hans Kreppel]

Гайнц Кюн [Heinz Kuehn (=? Kühn)]

Унтер-офіцер Ланґе

Йоган Лауер

Ойґен Майдінґ [Eugen Meyding]

Горст Майєр [Horst Meier]

Рене Мартель (= Доктор Всеволод Фредерик) [Rene Martel (= Frédéric)]

Дітфрід Мюллер-ґереманн [Dietfried Müller-Hegemann]

Пауль Рубельт [Paul Rubelt]

“Архітект Ст.” М. Кальби

Бальдур фон Шірах [Baldur von Schirach]

Ганс Шмідт [Hans Schmidt]

Ервін Штольце [Erwin Stolze]

Франц Йозеф Штраус

Службовці СД (айнзатцгрупа С та «Лемберг»)

Еріх Бладт [Erich Bladt]

Герберт Вут [Herbert Wuth]

Курт ґерресгайм [Kurt Gerresheim]

Пауль Ґустав Кляйнерт [Paul Gustav Kleinert]

Фелікс Ландау [Felix Landau]

“Член «Лемберґа»” Т. Зандкюлера (Т. Sandkühler)

Курт Сиплі [Kurt Syplie]

Ервін Шульц [Erwin Schulz]

Військовослужбовці дивізії СС «Вікінґ»

Унто Боман (= Парвілахті) [Unto Boman (= Parvilahti)]

Олоф Бренна [Olof Brenna]

Олаф Вальман [Olaf Wahlman]

Мартінус Вейрс [Martinus Weers]

Еберґард Ґедер [Eberhard Heder]

Кай Дункер [Kaj Duncker]

Ганс Ізенман [Hans Isenmann]

Маркус Кяенмякі (= Кенмякі) [Markus Käenmäki]

Кеййо Кяаріайнен (= Кейо Кяряйайнен) [Keijo Kääriäinen]

Сакарі Лаппі-Сеппяля [Sakari Lappi-Serppälä]

Хельґе Лаерум [Helge Laerum]

Гюнтер Отто [Günther Otto]

Пер Педерсен [Per Pedersen]

Енсіо Піхкала [Ensio Pihkala]

Анрі ле Ру [Henri le Roux]

Рейно Суоніо [Reino Suonio]

Мартті Уусі-Яаккола [Martti Uusi-Jaakkola]

Йозеф Хансен [Josef Hansen]

“Едельвейси”

Фрідріх Гайнц [Friedrich Heinz]

Отто Корфес [Otto Korfes]

Еґберт Пікер [Egbert Picker]

Карл-Ґеорг Пфляйдепер [Karl-Georg Pfleiderer]

Макс Шуміляс [Maks Szumilas]

Поляки (До них зараховуємо також деяких мешканців Польщі непольського етнічного походження)

Марія Бартель [Maria Bartel (=Bartlowa)]

Константін фон Бнінські [Constantin von Bninski]

Іда Вассо-(Том) [Ida Vasseau (= Vassaux)- (Tom = Thom)]

Яцек Вільчур [Jacek Wilczur]

Ярослава Волошанська [Jarosława Wołoszańska]

Станіслава Ґоголовська [Stanisława Gogołowska]
 “Владислав Д.” Б. Мусяла [Władysław D.]
 А. Жепіцький [A. Rzepicki]
 Тадеуш Заdereцький [Tadeusz Zaderecki]
 Єжи Зелінський [Jerzy Zieliński (= Feliks
 Rathouser? = Aleksander Szumański?)]
 Ян Келяновський [Jan Kielanowski]
 Болеслав Керський [Bolesław Kierski]
 Яніслав Корчинський [Janisław Korczyński]
 Стефан Криньський [Stefan Kryński]
 Ян (= Іоанн) Левяж [Jan Lewiarz]
 Ванда Оссовська [Wanda Ossowska]
 Казіміра Порай (= Пеларія Лозінська)
 [Kazimiera Poraj (= Pelagia Lozinska)]
 Антоні Рибіцький [Antoni Rybicki]
 Ян Роговський [Jan Rogowski]
 Лешек Савіцький [Leszek Sawicki]
 Вацлав Следзінський [Wacław Śledziński]
 Ян Соколовський [Jan Sokołowski]
 Отмар Строкош [Otmar Strokosz]

Тадеуш Томашевський [Tadeusz Tomaszewski]
 Юзефа Шпаґер [Józefa Szragier (= Wojciechowska)]
Українці
 № 737U
 Михайло Болух
 Роман Волчук
 Галина Дидик («Анна»)
 Степан Котелець-Лісовий
 Северин Левицький
 Омелян (=Еміль) Масляк
 Євген Наконечний
 Микола Паше-Озерський (татарин за
 національністю)
 Степан Петелицький
 Ярослав Стецько
 Теодор Сулим
 Андрей Шептицький
 Юзя Юник

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Адлер Йоганна, 68, 271
 Айснер Юзеф, 158, 271
 Айхман (Ейхман) Адольф, 200, 201, 228
 Акер Юлія, 94
 Аллерганд Йоахім, 8, 108
 Аллерганд Лешек, 80, 108, 163, 170,
 189, 217, 218, 230, 271
 Аллерганд Маврици, 67, 108, 271
 Альберт Зигмунт, 42, 50, 70, 217, 238
 Альтер Мойсей Ельханан, 217, 218
 Альтман Сало, 249, 250, 271
 Антоненко Борис, 69
 Аст Бернард, 197
 Аст Соломон, 197, 271
 Атлас Зіґфрід, 199, 223, 271
 Аґербах Герман, 216
 Аґербах Леон, 159, 175
 Аґербах Маріан, 216
 Аґербах Міхаліна, 159, 175, 240, 271
 Аушгайм Маркус, 66, 213, 271
 Ашкеназе Кіра, 71
 Баєр Ганс-Йоахім, 37
 Балабан Ядвіґа, 119
 Балатрик М., 13

Баліцький Ян, 215
 Бандер, асистент фізики, 216
 Бандера Степан, 11, 38, 39, 60, 69, 80,
 93, 124, 158, 165, 192, 193, 202
 Баник Володимир, 250
 Банк Бейл і Лотте, 211
 Барвінський В., 13
 Барвінський, товариш, 223
 Бартель Казимир, 70, 214
 Бартель Марія, 70, 294
 Баумвальд Едмунд, 60, 271
 Бах Еріх, фон дем, 262
 Бейгель Ян, 211
 Бек Адольф, 218
 Бек Генрик, 218
 Бек Леон, 159, 160, 271
 Берк Леон, 159, 160, 271
 Беркович Люцина, 108, 116, 271
 Берман, свідок, 67
 Бізанц Альфред, 293
 Біркенфельд Якуб, 160, 175, 241, 242,
 271
 Бладт Еріх, 203, 293
 Блехер Батя, 177, 271

Блюменталь Шимон, 216
 Бнінські Константін фон, 140, 294
 Бодек Якуб, 217, 218
 Бой-Желенський Тадеуш, 214
 Болух Михайло, 230, 294
 Боман Унто, 89, 293
 Борвіч Міхал, 191, 271
 Бранд Емануель, 149, 150, 151, 157, 271
 Бранд Макс, Сара, Льонек та Ізідор, 150
 Браніцька Тамара, 160, 161, 271
 Браун Рената, 8, 218, 271
 Брауннагель Вальтер, 168
 Брахтгойзер фельдфебель, 24
 Бренна Олоф, 89, 293
 Бріль Маврици, 78, 214
 Бродський Саул, 211
 Бронштейн А., 217, 218
 Брюгеман Фрідріх, 90, 293
 Буйвідайте-Куторгене Єлена, 260
 Буксбаум Натан, 53, 271
 Бухнер Алекс, 177, 221, 293
 Бюлов фон, підсуддя, 203
 Вагнер Рузя, 179, 180, 181, 189, 242, 271
 Вайс Ернст, 261, 262
 Вайс Якоб, 59, 102, 120, 201, 271
 Вайсс директор, 78
 Вальман Олаф, 89, 293
 Вальтер Єжи, 214, 215
 Вассо-(Том) Іда, 64, 294
 Вейнер, майор, 203
 Вейншток Леон, 93
 Вейрс Мартінус, 89, 293
 Векерле Гільмар, 168, 247
 Велічкер Леон, 18, 188, 197, 199, 200, 201, 271
 Вертман Майкл, 80, 292
 Верьовка Н., майор, 223
 Вестлі Петтер, 89
 Вишинська Матильда, 161, 292
 Візенталь Симон, 17, 20, 76, 90, 91, 92, 93, 119, 145, 246, 292
 Вілунас [Вилунас], 259
 Вільдман та його діти Аврелія й Стеня, 211
 Вільчур Яцек, 80, 83, 181, 201, 202, 271, 294
 Вінклер Макс, 63, 293
 Вінтергерст Карл, 22, 112, 122, 203, 231
 Войтина Юзеф, 206
 Волошанська Ярослава, 150, 294
 Волчук Роман, 181, 182, 294
 Вут Герберт, 206, 293
 Гагерман Моше, 187
 Гайдріх Райнгард, 7, 11, 18, 26, 27, 28, 29, 38, 59, 145, 175, 201, 202, 203, 221, 227, 247, 252, 268
 Гаймкес Гайнріх, 122, 144, 181, 293
 Гайнц Фрідріх, 9, 22, 23, 24, 25, 73, 74, 122, 293
 Гальберштам Бенціон, 221
 Гальперін Г., письменник, 217, 218
 Гамер Саломон, 110, 118
 Ганушкевич Адам, 212
 Гаратан Лейб, 57
 Гартман Станіслав, 8, 37, 53, 292
 Гедер Ебергард, 81, 89, 293
 Гельманн Тео, 166
 Гернер Мендель, 197, 292
 Герц Лілія, 61
 Герціг Якоб Єгошуа, 214, 215, 216, 292
 Герцнер Ганс-Альбрехт, 24, 73
 Герцог-Гехт Юліуш, 210
 Гечкова Альма, 82, 109, 292
 Гешелес Генрик, 8, 79, 118, 121, 212, 213, 217, 218
 Гешелес Яніна, 72, 82, 109, 119, 161, 213, 292
 Гібнер Фріц, 71
 Гіммлер Генріх, 31, 228, 262
 Гіра Леопольд, 54
 Гітлер Адольф, 39, 40, 81, 110, 203
 Годованець А., 13
 Голті, 99
 Гольд, учитель, 213
 Гольдвін Хаїм, 75, 292
 Гольцман Броніслав, 53, 54, 55, 292
 Гольцман Марія, 53, 54, 55, 292
 Гордишевський Семен, 211
 Горн Фелікс, 182, 292
 Горнштейн Люся, 39, 40, 110, 292
 Горовіц Ірена, 90, 292
 Горовіц Карл, 90, 292

Гофман Міхал, 198
 Гохшульц Лотар-Гюнтер, 177, 239, 240, 293
 Гуммель, 99
 Геббельс Йозеф, 129, 130
 Гезунд Артур, 109, 292
 Гезунд Якуб, 109
 Гельбард Бланка, 78, 292
 Гемс, 116, 117
 Генсьола Марія, 210, 292
 Гернер, 110
 Герресгайм Курт, 203, 293
 Герштенфельд-Малтіль Якуб, 16, 20, 85, 86, 239, 240, 271, 292
 Гівоні Фріда, 77, 292
 Глейх Пер, 118
 Гоголовська Станіслава, 119, 161, 294
 Голомб, 218
 Гольд, лікар, 8, 39, 67, 109, 110, 127, 131, 145, 153, 160, 221, 222, 239, 270, 292
 Гольдберг Абрагам, 73, 74, 75, 76, 123, 165, 166, 167, 168, 169, 175, 239, 240, 292
 Гольдман Густа, 66, 292
 Гольдман Саломон, 66, 67, 199, 292
 Граф пані, 78
 Грек Ян, 84
 Грішко Грегор, 118
 Гроєр Францішек, 84
 Гросс, 90, 91
 Гросскопф Гайнріх, 215
 Грюнбарт Моріц, 74, 150, 151, 168, 169, 177, 239, 292
 Гурка Олгерд, 37
 Д. Владислав, 149, 294
 Дацюк Микита, 235, 236
 Дебуа Патрік, 80
 Дем'янюк Іван, 50
 Дентель Якуб, 151, 157, 200, 270, 292
 Дешен Жюль, 17, 75, 76
 Джаффе Ервін, 79
 Джексон Роберт, 228, 260
 Дидик Галина, 193, 294
 Дрезлер Йозеф, 68, 216, 292
 Дрюг Франц, 72
 Дудуляк Неля, Соня і Аркадій, 211
 Дункер Кай, 87, 293
 Евертс Вольф, 63, 293
 Егбар, 164
 Елленберг рабин, 249, 253, 255
 Енгельс, офіцер, 119
 Еренбург Ілля, 62, 192, 260
 Ерлінгер Еріх, 260
 Єгер Карл, 254, 257
 Еккельн Фрідріх, 60
 Жепіцький А., 46, 294
 Жутіна В., 13
 Жямкальніс-Ландсбергіс Вітаутас, 255
 Задеревський Тадеуш, 18, 55, 93, 94, 120, 121, 132, 197, 201, 241, 242, 294
 Зальц, учитель, 213
 Зварт Йооп, 75
 Зелінський Єжи, 121, 294
 Зельцер Георг, 136, 149, 164, 167, 293
 Зіткаус, 259
 Зіхель Сімон, 118, 198, 292
 Зоря Микола, 60
 Зусман Генрик, 123, 124
 Зуффнер К., 86, 123, 240, 293
 Іванер Леопольд, 233, 292
 Ігель Еміль, 218
 Ігель Шломо, 218
 Ізенман Ганс, 60, 89, 145, 293
 Ірр Даніель, 217, 218
 Ісаєв Максим, 226
 Йонес Еліяху, 18, 20, 59, 108, 128, 129, 130, 131, 133, 147, 175, 178, 202, 239, 242, 270, 292
 Каган Александра, 62, 292
 Кагане Давид, 16, 17, 86, 93, 126, 127, 128, 145, 239, 271, 292
 Кальба Мирослав, 61, 74, 117, 118, 292
 Канаріс Вільгельм, 24
 Кассерн, лікар, 108
 Кац Герман, 111, 145, 239, 292
 Кац Дов, 182, 292
 Кацизне Альтер, 217
 Кацман Фріц, 83
 Келяновський Ян, 161, 294
 Керський Болеслав, 151, 294
 Кесслер Едмунд, 83, 111, 233, 271, 292
 Кітай Дзюнка, 250
 Кітай Шийо, 250
 Кітай-Дробнерова Гелена, 250, 292
 Климів Іван, 38, 252

Клімайтис Альгірдас, 253, 254
 Клімко Анастасья, 162, 175, 292
 Клімко Ян, 162, 198
 Кляйн Еріх, 81, 293
 Кляйнер Рахеля, 112, 292
 Кляйнерт Пауль Густав, 204, 293
 Ковалишин Іван, 234, 235
 Ковальчук, поліцист, 215
 Когут Богдан, 53, 57, 202
 Коновалець Євген, 39, 52
 Копілевич Генрик, 231, 292
 Корович Генрик, 214
 Корфес Отто, 71, 252, 293
 Корчинський Яніслав, 152, 294
 Котелець-Лісовий Степан, 124, 294
 Кох Ганс, 69
 Кох Еріх, 68
 Кохалті Гельмут, 168
 Кремніцер Дора, 248, 292
 Креппель Ганс, 63, 293
 Крепс, д-р, 53, 54, 55
 Криньський Стефан, 162, 294
 Крігер Ергард, 147
 Круман Адольф, 217, 218
 Кундт Ернст, 203
 Купфер Аліна, 161, 175
 Кюблер Людвіг, 24, 122
 Кюн Гайнц, 46, 81, 293
 Кяаріайнен Кеййо, 88, 293
 Кяенмякі Маркус, 89, 293
 Лаерум Хельге, 88, 293
 Лазарек Йозеф, 203
 Лазер, майор, 191
 Лангер, учень, 213
 Ланге, унтер-офіцер, 87, 293
 Ландау Лейб (Лайб), 218
 Ландау Фелікс, 9, 18, 147, 206, 268, 293
 Лаппі-Сеппяля Сакарі, 89, 293
 Латернзер Ганс, 63
 Лауер Йоган, 60, 293
 Левицький Северин, 173, 175, 223, 230, 294
 Леві Маєр, 107, 112, 113, 114, 115, 126, 292
 Левін Аарон, 110, 111, 117, 120, 212, 213, 217, 218
 Левін Абрагам, 53, 292
 Левін Е., 116, 292
 Левін Єзекиїл, 19, 68, 79, 82, 110, 111, 117, 118, 120, 125, 126, 127, 128, 131, 194, 212, 217, 218, 255
 Левін Курт, 108, 123, 124, 125, 126, 131, 147, 205, 212, 242, 292
 Левін Рахиль, 79
 Левяж Ян, 182, 294
 Лейббрандт Георг, 68
 Лейно Юрьо, 89
 Лейтер Натан, 217, 218
 Лем Станіслав, 116, 292
 Леманн Вільгельм, 204
 Леммер Вальтер, 24, 109, 112, 113, 114, 126, 127, 145, 149, 164, 167
 Ленін Володимир, 66, 125, 177
 Леоне Серджо, 226
 Лернер К., депутат, 217, 218
 Лисенко Трохим, 69
 Ліхтер Вольф, 177, 178, 191, 292
 Ліхтер Урі, 61, 160, 191, 192, 193, 292
 Лонгшам де Бер'є Анеля, 42
 Лумм Герман, 203, 204
 Льосса, 99
 Лян Ізидор, 58, 59, 292
 Лянц Губерт, 22
 Магут Гелена, 45, 292
 Майдінг Ойген, 86, 87, 293
 Майєр Горст, 100, 122, 144, 145, 147, 152, 293
 Майзель Гайнріх, 77, 214, 292
 Маркс Карл, 66
 Мартель Рене, 195, 293
 Масляк Омелян, 153, 157, 294
 Мельник Андрій, 80
 Менассе Абрагам, 215
 Менассе Лешек, 215
 Меркулов Всеволод, 233
 Метцгер Аделя, Долек, Едмунд та Вілек, 211
 Мільх Барух, 44, 45, 292
 Мінцер, 109
 Міхалік Агнешка, 183, 292
 Молотов В'ячеслав, 13, 36
 Монастер Альфред, 83, 109, 116, 117, 152, 162, 175, 200, 292
 Моргенрот Роза, 211
 Московіц Роза, 224, 292
 Мрачек С., 13

Мунд Якуб, 84, 216
 Мюллер-Гегеманн Дітфрід, 71, 252, 293
 Наконечний Євген, 19, 20, 39, 121, 133, 153, 157, 165, 178, 193, 208, 221, 222, 231, 239, 240, 294
 Наконечний Петро, 239
 Науйокайтис Микола, 254
 Нахт Нафталі, 61
 Нік-Свірський Йозеф, 78, 79
 Новак, офіцер, 264
 Новицький Вітольд, 84
 Норден Альберт, 70
 Норнберг Моше, 210
 Оберлендер Теодор, 17, 24, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 83, 102, 115, 117, 126, 137, 152, 264
 Окрант Ніна, 152, 292
 Осовський Залман, 255
 Осовська Ванда, 163, 294
 Остерн Павел, 216
 Островський Тадеуш, 84
 Отто Гюнтер, 168, 169, 293
 П'ясецький Андрій, 216
 Панчишин Мар'ян, 27, 214
 Паше-Озерський Микола, 198, 294
 Педерсен Пер, 88, 293
 Петелицький Степан, 250, 294
 Петен Філіпп, 64
 Петлюра Симон, 16, 20, 33, 46, 49, 52, 57, 65, 68, 75, 78, 80, 119, 143, 181, 184, 192, 193, 197, 205, 208, 210, 216
 Печарський Михайло, 234, 236
 Пій XII, 195
 Пікер Егберт, 63, 122, 293
 Пілсудський Юзеф, 52
 Пітулей Володимир, 215
 Піхкала Енсіо, 88, 293
 Порай Казиміра, 83, 109, 119, 183, 294
 Прівес З., 84
 Прогульський Станіслав, 84
 Прютцман Ганс-Адольф, 253
 Пфляйдерер Карл-Георг, 25, 26, 293
 Равлик Іван, 202
 Райс Генрик, 117, 292
 Райс Маврици, 71, 117, 118, 198, 292
 Райхлер, 214
 Рапапорт Ісаак, 211
 Рапапорт Шмулька, 217, 218
 Раш Отто, 26, 202
 Редер Рудольф, 198
 Редер, тов, 198
 Редліх, 213
 Реднер Алекс, 292
 Реднер Марек, 18, 19, 241, 292
 Рейзман, товариш, 223
 Рейс Філіп, 126
 Рейс, д-р, 126
 Ренцький Роман, 84
 Рєзнік Льова, 211
 Рибіцький Антоні, 221, 222, 245, 294
 Рильський Максим, 69
 Рінгельблум Емануель, 51
 Ровецький Стефан, 51
 Роговський Ян, 39, 109, 160, 164, 230, 294
 Розен Абрам, 248, 292
 Розен Єфрен, 252, 292
 Розенман Пепа, 178, 292
 Розенфельд Клара, 194, 292
 Романські Джозеф, 76
 Романченко Іван, 58
 Рот Франц, 102
 Рохатин Олесь, 117
 Ру Анрі ле, 89, 293
 Рубельт Пауль, 86, 293
 Рубінштейн, 82, 189, 292
 Рудер Мендель, 250, 292
 Ружицький Станіслав, 33, 52, 292
 Савіцький Лешек, 178, 294
 Сарел Чобан Александер, 118, 292
 Сеґал Єкутіель, 68, 292
 Серебряний Лев, 200, 271
 Сиплі Курт, 204, 293
 Сіхер С., пані, 117, 198
 Слєдзіньський Вацлав, 90, 121, 122, 294
 Собель Морус, 217, 218
 Соколовський Ян, 149, 294
 Соловій Адам, 84
 Спайсер Едвард, 202, 292
 Ст., архітект, 149, 157, 293
 Стажистка організації Жеґота, 118, 119, 292
 Сталін Йосип, 40, 158, 159, 164, 177, 233
 Старк Марцелі, 19, 121, 293
 Стерн Йонаш, 46, 293

Стецько Ярослав, 31, 32, 33, 75, 76, 182,
 202, 208, 294
 Строкош Отмар, 178, 294
 Сулим Теодор, 71, 164, 294
 Суоніо Рейно, 88, 293
 Тахман Марія, 248, 293
 Теодорович Юрій, 76
 Тичина Павло, 69
 Томашевський Єжи, 188
 Томашевський Тадеуш, 84, 178, 206,
 270, 294
 Тратнер Марк, 55, 213, 293
 Тука Войтех, 194
 Туне Акіба, 153
 Туне Зигмунт, 152, 153, 179, 181, 200,
 239, 240, 242, 293
 Уусі-Яаккола Мартті, 88, 293
 Файнзільбер Ірена, 71, 72, 293
 Файнмесер Роман, 211
 Фарбер Іцхак, 17, 293
 Фель Вальтер, 203
 Фельд Моше, 217, 218
 Фербер Ізидор, 8, 194, 293
 Фішер Адам, 216
 Фішлер Меір, 211
 Флакс Ліля, 182
 Фолькман Адольф, 84, 85, 239, 293
 Фрайман Люся, 250
 Франк Ганс, 95
 Френкель Осип, 239
 Фрідман Саня, 217, 218
 Фрідман Філіп, 16, 17, 18, 41, 42, 43, 52,
 58, 59, 64, 68, 71, 93, 131, 181, 198,
 202, 207, 217, 218, 293
 Хансен Йозеф, 88, 293
 Хігер Ігнаці, 194, 293
 Хігер Кристина, 179, 194, 293
 Хмельницький Богдан, 49, 130, 208
 Хрущов Микита, 27, 76
 Цанґ-Шуцман Стефанія, 180, 293
 Цімблер Міхаїл, 211
 Чингісхан, 193
 Чортковер Соломон, 216

Шаргель, 126
 Шатц, 214
 Шварцвальд, 213
 Шенґарт Ебергард, 228, 269
 Шенфельд Йоахім, 62, 119, 120, 293
 Шенфельд Степан, 62
 Шептицький Андрей, 79, 110, 118, 120,
 195, 212, 294
 Шірах Бальдур фон, 64, 293
 Шкурпелло-Вайзер Галина, 39, 69, 70,
 221, 293
 Шломі Хаїм, 76
 Шмідт Ганс, 123, 293
 Шмультка, співробітник НКВД, 250
 Шнайдер лікар, 78
 Шнітцер Цві, 246, 293
 Шор Зигмунт, 217, 218
 Шор Леопольд, 61
 Шпарбер Юліуш, 183
 Шпіннер Генрик, 183
 Шпіннер Сабіна, 183
 Шпіннер Хая, 183
 Шпод Фріц, 141
 Шраґер Юзефа, 179, 294
 Шрайбер Давид, 217, 218
Штайн Вольфганг, 71, 120, 293
 Штайнер Фелікс, 81
 Шталекер Франц, 12, 228, 254
 Штарк Мехель, 211
 Штейнгауз Гуго, 45, 215, 293
 Штерн Беріш, 110
 Штерн Ліліт, 34, 293
 Штольце Ервін, 60, 293
 Штраус Франц Йозеф, 87, 293
 Штраух Артур, 61
 Штрікс Леонід, 216
 Штрікс Макс, 216
 Штюльпнагель Карл-Генріх фон, 224
 Шульц Ервін, 202, 203, 204, 222, 293
 Шуманський Александер, 121
 Шуміляс Макс, 61, 294
 Щур Михайло, 165
 Юник Юзя, 222, 294

ПОКАЖЧИК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

Амстердам, 244
 Белжець, 79, 191, 198

Антверпен, 244
 Берген-Бельзен, 77

Берлін, 25, 51, 68, 69, 70, 71, 72, 76,
 105, 118, 120, 131, 137, 164, 196,
 198, 252, 255
 Білогорща, 196, 198, 201
 Білосток, 9, 27, 145, 181, 226, 260, 261,
 262, 264
 Бонн, 24, 61, 69, 71, 72, 73, 74, 76, 117,
 126, 128, 130, 131, 133, 140, 149,
 151, 152, 157, 165, 166, 168, 169,
 177, 193
 Борислав, 60, 90, 231
 Бохня, 66, 258
 Бремен, 203
 Валбжих, 109, 152
 Варшава, 51, 52, 79, 85, 102, 143, 181,
 186, 188, 244, 270
 Винники, 179
 Відень, 186
 Вільнюс, 253
 Вінниця, 70, 72, 229
 Влоцлавек, 103
 Гаага, 7, 75
 Гамбург, 105
 Гданськ, 103
 Голоско, 127
 Дніпропетровськ, 61, 167, 192
 Доброміль, 9, 28, 60, 140, 163
 Дрогобич, 28, 214
 Єдвабне, 262, 263, 264, 267
 Жешув, 67, 82, 103, 110, 120
 Забеле, 261
 Заксенгаузен, 75
 Замостя, 103
 Зборів, 169
 Зимна Вода, 201
 Золочів, 9, 16, 47, 61, 71, 168, 169, 223,
 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252,
 253, 255, 265
 Івано-Франківськ, 38, 95, 159, 232, 258
 Кам'янець-Подільський, 211
 Катинь, 13, 37, 214
 Каунас, 106, 225, 231, 244, 253, 254,
 255, 256, 259, 260, 265, 267
 Коломия, 37, 226, 229, 245
 Кольно, 261
 Кралево, 98
 Кременчук, 46
 Куровичі, 179
 Левандівка, 15, 196, 198, 199
 Лисиничі, 67, 90, 116, 223
 Личаків, 71, 200
 Лієпая, 258
 Лінц, 231
 Лондон, 51, 105
 Луцьк, 100, 181, 232
 Люблін, 31, 103
 Маутгаузен, 231
 Мінськ, 188
 Монреаль, 214
 Москва, 31, 32, 36, 37, 38, 98, 99, 226
 Мюнхен, 64, 68
 Новоукраїнка, 46
 Нюрнберг, 7, 12, 13, 17, 54, 60, 63, 67,
 68, 122, 142, 168, 191, 202, 254, 260,
 309
 Одеса, 264
 Олькуш, 187
 Ольштин, 261
 Освенцим, 45, 77, 214, 259
 Отинія, 221, 245, 246, 267
 Панемуне, 259
 Париж, 18, 244
 Перемишль, 46
 Плашув, 77, 231
 Понари, 259
 Райґрод, 261
 Рига, 60, 104, 143, 232, 255
 Самбір, 9, 28
 Скнилів, 198
 Слободка, 253
 Снятин, 258
 Сокільники, 179, 213
 Сосновець, 258
 Стрий, 210
 Тернопіль, 15, 29, 87, 89, 135, 169, 192,
 217, 246, 251
 Червоне, 261
 Чернівці, 237, 258
 Чортків, 29
 Шкеде, 258
 Щучин, 261, 264
 Ясло, 215
 Ясси, 9, 263, 264, 265
 Ясьонувка, 260

Цитовані книжки, статті та дисертації

- Акутагава Рюноске, *Расьомон та інші новели*, Київ : Дніпро, 1971.
- Баканов А.И. *Расследование Золочевского погрома на Львовщине. По документам Государственного Архива Российской Федерации. 1941 г.*, Вестник Архивиста, 2011, № 1, с. 140—149.
- Баканов А. *«Ни кацапа, ни жида, ни ляха». Национальный вопрос в идеологии Организации украинских националистов, 1929—1945 гг.*, Москва : Алгоритм, 2014.
- Безыменский Л. *Дело Боннского министра Оберлендера*, Новое Время 35 (1959), с. 8—17.
- Безыменский Л. *Информация по-советски*, Знамя, 1998, № 5, с. 191—199.
- Беляев В. *Свет во мраке*, Огонёк, 1945, 10 и 20 апреля.
- Біляїв В. *Світло в темряві (львівська хроніка)*, Львів : Вільна Україна, 1946.
- Беляев В. *Разоблачение*, Львов : Книжно-журнальное изд-во, 1960.
- Беляев В. *Кто тебя предал?* Москва : Детская Литература, 1969.
- Беляев В. *Я обвиняю!* Москва : Политиздат, 1984; перше видання — 1978.
- Бжоза Я. *Варвари*. В: Йова П. (ред) *Звірства німців на Львівщині...*, с. 83—87.
- Боляновський А. *Убивство польських професорів у Львові в липні 1941 року: факти, міфи, розслідування*, Львів : Видавництво Львівської Політехніки, 2011.
- Бо Польсен Н. *Розслідування воєнних злочинів «по-советськи». Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії, Голокост і сучасність*. Студії в Україні і світі, 2009, № 1(5), с. 27—45.
- Бриль І. *Дітовбивці*, В: Йова П. (ред) *Звірства німців на Львівщині...*, с. 28—29.
- Буйвидайте-Куторгене Е.А. *Каунасский дневник 1941—1942*, Дружба народов, 1968, № 8, с. 198—227.
- Бухгайт Г. *Абвер — «щит и меч» III Рейха*, Москва : Эксмо, Яуза, 2003.
- Ванагайте Р. *Наши*, Вильнюс : Алма литтера, 2016. Інше видання: Ванагайте Р., Зурофф Э. *Свои. Путешествие с врагом*, Москва : АСТ, 2018.
- Вестлі Б. *Війна мого батька*, Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2014.
- Володін Б. *Їх попіл кличе до помсти*. В: Йова П. (ред) *Звірства німців на Львівщині...*, с. 69—76.
- Волчук Р. *Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня*, Київ : Критика, 2011.
- Галан Я. *Твори*, т. II, Київ : Держлітвидав, 1960.
- Галан Я. *Об этом нельзя забывать: Рассказы, очерки, памфлеты, пьесы*, Киев : Радянська школа, 1987.
- Гентош Л. *Про ставлення митрополита Шептицького до німецького окупаційного режиму в контексті документа з канцелярії Альфреда Розенберга*, Україна модерна 20 (2013), с. 296—317.
- Гіль Ф. *Слідами великої зарази*. В: Йова П. (ред) *Звірства німців на Львівщині...*, с. 107—111.
- Гінріхс Я.П. *Lemberg—Lwów—Львів. Фатальне місто*, Київ : Видавництво Жупанського, 2010.
- Гнатюк О. *Війна у війні. УПА і АК без возвеличення і паплюження*, «І» 74 (2013).
- Гнатюк О. *Світ(ло) в темряві. Історія порятунку родини Хігерів та її інтерпретації*

- (1945—2012), Єгупець, 2019, № 28, с. 126—183.
- Гофман И. *Сталинская война на уничтожение (1941—1945 годы). Планирование, осуществление, документы*, Москва : АСТ, Астрель, 2006.
- Грицак Я. *Развитие украинской культуры памяти после 1991 года: пример Степана Бандеры*, Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры, 2017, № 2, с. 163—190.
- Грутупс А. *Эшафот*, Рига : ATENA, 2008.
- Гунчак Т. *Проблеми історіографії: історія та її джерела*, Український визвольний рух **4** (2005), с. 252—262.
- Дюков А. *Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса»*, Москва : Regnum, 2008.
- Дюков А. *Раскоптанная Победа. Против лжи и ревизионизма*, Москва : Яуза, Эксмо, 2011.
- Зілінський В.Т. *Голокост на території дистрикту «Галичина». Джерелознавчий аналіз проблеми*, Дис. канд. істор. наук, Львів, 2019.
- Злочини комуністичної Москви в Україні влітку 1941, Нью-Йорк : Пролог, 1960.
- Інструкція з передачі українською мовою німецьких географічних назв і термінів*, Київ : Міністерство екології та природних ресурсів України, 2001.
- Йонес Э. *Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства 1939—1944*, Москва — Иерусалим : Российская Библиотека Холокоста, 1999.
- Казанівський Б. *Шляхом Легенди*, Лондон : Українська Видавнича Спілка, 1975.
- Кальба М. (упорядник) *У лавах дружинників. Спогади учасників*, Деневе: Видання ДУН, 1982.
- Кальба М. *«Нахтігаль» /Курінь ДУН/ у світлі фактів і документів*, Денвер : Видання ДУН, 1984.
- Кальба М. *Дружини Українських Націоналістів*, Детройт : Видання ДУН, 1992.
- Кальба М. *«Нахтігаль» в запитаннях і відповідях*, Львів : Галицька видавнича спілка, 2008.
- Кауганов Е.Л. *Выставка «Преступления Вермахта» 1995—1999 гг. и ее вклад в немецкую культуру памяти о нацистском прошлом*, Журнал исследований социальной политики **13** (2015), № 3, с. 421—436.
- Кахане Д. *Щоденник Львівського гетто*, Київ : Дух і Літера, 2009 (івритом — 1978).
- Ковба Ж. *Эдмунд Баумвальд. Свидетель гибели польских евреев*, Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі, 2005, №1, с. 63—73.
- Ковба Ж. *Філіп Фрідман — свідок загибелі львівських євреїв*, Проблеми історії Голокосту **3** (2006), с. 176—189.
- Ковба Ж. *Людяність у безодні пекла*, Київ : Дух і Літера, 2009.
- Ковба Ж. *Останній рабин Львова Єзекиїль Левін*, Київ : Дух і Літера, 2009.
- Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, Париж — Нью Йорк — Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993.
- Косик В. *Гарвард патронує ненаукові методи історичного дослідження*, Український визвольний рух **1** (2003), с. 176—189.
- Кровавые злодеяния Оберлендера. Отчет о пресс-конференции для советских и иностранных журналистов, состоявшейся в Москве 5 апреля 1960 года*, Москва : Издательство литературы на иностранных языках, 1960.

- Круглов А.И. *Уничтожение еврейского населения Украины в 1941—1944 гг. Хроника событий*, Могилев-Подольский : Райтипография, 1997.
- Круглов А. *Львов, июль 1941: Начало уничтожения, Голокост і сучасність* (бюлетень), 2003, № 11, с. 12—14.
- Круглов А.И. *Хроника Холокоста в Украине*, Запорожье : Премьер; Днепропетровск : Ткума, 2004.
- Круглов А. *К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941—43 гг.* Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі, 2008, № 1(3), с. 39—64.
- Круглов А. *Погромы в Восточной Галиции лета 1941 года: организаторы, участники, масштабы и последствия*, Проблеми історії Голокосту **5** (2010), с. 56—74.
- Круглов А., Уманский А., Щупак И., *Холокост в Украине: зона немецкой администрации, румынская зона оккупации, дистрикт “Галичина”, Закарпатье в составе Венгрии (1939—1944)*, Днипро : Ткума, 2017.
- Кузьмин С.Т. *Срок давности не подлежит*, Москва : Политиздат, 1985.
- Левін К. *Мандрівка кризь ілюзії*, Львів : Свічадо, 2007 (англійською — 1994).
- Левитас Ф., Шимановський М. *Бабий Яр. Страницы трагедии*, Киев : Слід і К°, 1991.
- Левитас Ф. *Холокост на Украине (по материалам украинских архивов)*, Проблеми Холокоста **1** (2002), с. 71—90.
- Лем С. *Із зоряних щоденників Йона Тихого. Зі спогадів Йона Тихого. Мир на Землі*, Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2017.
- Лентоха Б. «CHWILA» — газета львівських євреїв, «І» **51** (2008), с. 262—276.
- Мартиненко Т. «Нація білого хліба»: Фольксдойче Львова в контексті соціальної поведінки населення в роки німецької окупації, Наукові зошити іст. ф-ту Львівського ун-ту, 2012—2013, Вип. 13—14. с. 243—254.
- Мартиненко Т. *Українська допоміжна поліція в окрузі Львів-місто: штрихи до соціального портрета*, Вісник Львівського ун-ту. Серія історична **48** (2013), с. 152—167.
- Меламед В. *Путівник старими гебрейськими вуличками*, «І» **51** (2008), с. 310—325.
- Мельник Б.В. *Довідник перейменувань вулиць і площ Львова*, Львів : Світ, 2001.
- Наконечний Є. *Шоа у Львові*, Львів : Піраміда, 2006.
- Нота Народного Комиссара Иностранных Дел тов. В.М. Молотова от 6 января 1942 г.*, Большевик, 1942, № 1, с. 8—21.
- Пагіря О. *Єврейське гетто та нацистський концтабір у Львові (за документами ГДА СБУ)*. В: Боляновський А. (ред) *Українсько-єврейське співжиття під час Голокосту. За матеріалами Західної України*, Дніпро—Львів, 2019, с. 138—160.
- Патриляк І. *Військова діяльність ОУН(Б)*, Київ : Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2004.
- Петелицький С. *До Освенціму за Україну*, Ванкувер—Торонто—Київ : Суспільна Служба України, 2000.
- Побігущий Є. та ін. *Дружини українських націоналістів в 1941—42 роках*, [Мюнхен] : Наша Книгозбірня, 1953. Перероблене видання: Побігущий Є. *Дружини Українських Націоналістів в 1941—42 роках*, Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2019.
- Розенберг А. *Политический дневник 1934—1944 гг.* Москва : Русская книга, 2015.
- Романів О., Федущак І. *Західноукраїнська трагедія 1941*, Львів — Нью Йорк : Наукове товариство ім. Шевченка, 2002.

- Рудлинг П.А., Шнайдер Т., Россолински-Либс Г. *ОУН и УПА: исследования о создании "исторических" мифов*, Киев : Золотые ворота, 2012.
- Рябенко С. *Слідами «Львівського погрому» Джона-Пола Химки*, Український визвольний рух **18** (2013), с. 258—328.
- Рябенко С. «Книга фактів». *Історія джерела*, Український визвольний рух **19** (2014), с. 89—120.
- Сегев Т. *Симон Визенталь. Жизнь и легенды*, Москва : Текст, 2014.
- Семенов Ю. *Третья карта. Семнадцать мгновений весны*, Харьков : Клуб семейного досуга, 2015.
- Снайдер Т. *Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным*, Київ : Дуліби, 2015.
- Сорокина М. «Свидетели Нюрнберга»: от анкеты к биографии, Право на имя: Биография как парадигма исторического процесса. Сборник докладов, Санкт-Петербург : НИЦ "Мемориал", 2005, с. 50—63.
- Стецько Я. *30 червня 1941 р.*, Торонто та ін. : Ліга Визволення України та ін., 1967.
- Струве К. *Команда особого назначения «Львов», украинская милиция и «дни Петлюры» 25 и 26 июля 1941 г.*, Проблеми історії Голокосту **6** (2013), с. 103—104.
- Струве К. *ОУН(б), німці та антиєврейське насильство в Галичині влітку 1941 року*, Україна Модерна **24** (2017), с. 216—237.
- Струве К. *Масові вбивства в'язнів львівських тюрем: що відомо про місця та кількість жертв?* Україна Модерна, 09.09.2018.
- С.-Чарторийський М. *Від Сяну по Крим. Спомини учасника III похідної групи — Південь*, Нью-Йорк : Говерля, 1951.
- Хеер Х. *Прелюдия к Холокосту: Львов в июне—июле 1941-го*, Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований, 2010, № 2—3, с. 4—17.
- Хене Х. *Черный орден СС. История охранных отрядов*, Москва : Олма-Пресс, 2003.
- Химка І. *Достовірність свідчення: Реляція Рузі Вагнер про Львівський погром влітку 1941 р.*, Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі, 2008, № 2(4), с. 43—79.
- Хонигсман Я. *Катастрофа львовского еврейства*, Львов : Общество еврейской культуры им. Шолом-Алейхема, 1993. Український переклад: Гонігсман Я. *Катастрофа львівського єврейства (1941—1944)*, «І» **58** (2009), с. 161—190.
- Царинник М. *Золочів мовчить*, Критика, 2005, № 10, с. 14—17.
- Чайковский Д. (ред) *Московські вбивці Бандери перед судом*, Українське видавництво в Мюнхені, 1965.
- Чередниченко В.П. *Націоналізм проти нації*, Київ : Політвидав України, 1970.
- Шмидт-Нойхауз Д. *Способы исторических подлогов. О том, как НКВД применял «Катыньскую модель»*. В: Хмельницкий Д.С. (ред) Виктор Суворов без цензуры. *Против пещерного сталинизма*, Москва : Яуза-Пресс, 2011, с. 74—109.
- Штайнгаус Г.Д. *Друга окупація*, «І» **58** (2009), с. 110—125.
- Шульмейстер Ю. *Совесть и бесчестье: памфлеты, очерки, статьи*, Львов : Каменяр, 1984.
- Шульмейстер Ю.А. *Гитлеризм в истории евреев*, Киев : Политиздат Украины, 1990.
- Шульмейстер Ю.О. «Бюро» доктора Візенталя, Український історичний журнал, 1991, № 10, с. 131—136.
- Эттингер Ш. (ред) *История еврейского народа*, Москва: Мосты культуры, 2001. Оригінал івритом — 1967.
- Юречко Ю. *Золочівщина. Постаті* (біографічний довідник), Львів: Святогорець, 2019.

- Albert Z. Lwowski wydział lekarski w czasie okupacji hitlerowskiej 1941—1944, Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975.
- Aleksion N. *Philip Friedman and the emergence of Holocaust scholarship: A reappraisal*, Simon Dubnow Institute Yearbook **11** (2012), p. 333—346.
- Aleksion N. *Intimate violence: Jewish testimonies on victims and perpetrators in Eastern Galicia*, Holocaust Studies **23** (2017), no 1—2, p. 17—33.
- Allerhand L. *Żydzi Lwowa. Opowieść*, Kraków — Warszawa : Instytut Allerhanda, 2010.
- Allerhand M., Allerhand L. *Zapiski z tamtego świata. Zagłada we Lwowie w dzienniku profesora i wspomnieniach jego wnuka*, Kraków : Instytut Allerhanda, 2011.
- Amar T.C. *The Paradox of Ukrainian Lviv. A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists*, Ithaca and London : Cornell University Press, 2015.
- Apenszlak J. (ed) *The Black Book of Polish Jewry*, New York : Roy Publishers, 1943.
- Pamiętnik Marii Bartłowej*, Zeszyty Historyczne, 1987, z. 81, s. 34—65.
- Bechtel D. *De Jedwabne à Żolotchiv: pogromes locaux en Galicie, juin—juillet 1941*. In: Bechtel D., Galmiche X. (éds) *Cultures d'Europe centrale, 5. Destruction des confins*, Paris : CIRCE, 2005, p. 69—92.
- Berenstein T. *Eksterminacja ludności żydowskiej w Dystrykcie Galicja (1941—1943)*, Biuletyn ŻIH **61** (1967), s. 3—58.
- Berk L. *Destined to Live: Memoirs of a Doctor with the Russian Partisans*, Melbourne : Paragon Press, 1992.
- Berkhoff K.C., Carynnyk M. *The Organization of Ukrainian Nationalists and its attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 Zhyttieypys*, Harvard Ukrainian Studies **23** (1999), no. 3/4, p. 149—184.
- Bilinsky Y. *Methodological problems and philosophical issues in the study of Jewish—Ukrainian relations during the Second World War*. In: Aster H., Potichnyj P. (eds) *Ukrainian—Jewish Relations in Historical Perspective*, Edmonton : University of Alberta, 1990, p. 373—394.
- Bilinsky Y. *Use of Soviet evidence in American courts*. In: Aster H., Potichnyj P. (eds) *Ukrainian—Jewish Relations in Historical Perspective*, Edmonton : University of Alberta, 1990, p. 395—407.
- Boll B. *Żłoczów, July 1941: The Wehrmacht and the beginning of the Holocaust in Galicia. From a criticism of photographs to a revision of the past*. In: Bartov O., Grossman A., Nolan M. (eds) *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*, New York : The New York Press, 2002, p. 61—99.
- Bonusiak W. *Kto zabił profesorów lwowskich?* Rzeszów : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989.
- Borwicz M.M. *Literatura w obozie*, Kraków : Centralna Żydowska Komisja Historyczna, 1946.
- Boshyk Y. (ed) *Ukraine During World War II. History and its Aftermath*, Edmonton : University of Alberta, 1986.
- Browning C.R. *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, London : Penguin Books, 2001.
- Brożyniak A. *Sprawa księdza Jana Lewiarza, Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944—1989*, 2008, nr 6, s. 155—180.
- Budreckis A.M. *The Lithuanian National Revolt*, Boston : Lithuanian Encyclopedia Press, 1968.
- Burds J. *Holocaust in Rovno: A Massacre in Ukraine, November 1941*, New York : Palgrave Macmillan, 2013. Українською: Бердз Д. Голокост у Рівному : масове

- вбивство в Сосонках, листопад 1941 р., Рівне : Волинські обереги, 2017.
- Buschfort W., Wachs P.-C., Werkentin F. *Vorträge zur deutsch-deutschen Nachkriegsgeschichte*, Berlin : Berliner Beauftragter zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2007.
- Charatan L., Capotorto C. *Eye to Eye: A Memoir of the Nazi Holocaust in Poland*, [Brooklyn, NY] : self-publishing, 2015.
- Chiger I. *Świat w mroku*, Warszawa : PWN, 2011.
- Chiger K., Painer D. *Dziewczynka w zielonym sweterku. W ciemności*, Warszawa : Literatura faktu PWN, 2011.
- Cichopek A. *Pogrom Żydów w Krakowie. 11 sierpnia 1945 r.*, Warszawa : ŻIH, 2000.
- Czarnowski R.J., Wojdecki E. *Lwów. Dzieje miasta*, Kielce : Jedność, 2015.
- Czoban-Sarel A. *Ponowne narodziny*, Warszawa : [s.n.], 2011.
- Dallin A. *German Rule in Russia, 1941—1945*, New York : St. Martins Press, 1957.
- Datner S. *Eksterminacja ludności żydowskiej w Okręgu Białostockim*, Biuletyn ŻIH **60** (1966), s. 3—50.
- Datner S. *Walka i zagłada białostockiego ghetta*, Warszawa : ŻIH, 2014.
- Dawidowicz L.S. *The War Against the Jews, 1933—1945*, New York : Holt, Rinehart and Winston, 1975.
- Dmitrów E. *Oddziały operacyjne niemieckiej Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa a początek zagłady Żydów w Łomżyńskim i na Białostocczyźnie latem 1941 roku*. W: Machcewicz P., Persak K. (red) *Wokół Jedwabnego*, T. 1, Warszawa : IPN, 2002, s. 273—351.
- Drix S. *Witness to Annihilation. Surviving the Holocaust: A Memoir*, Washington (DC), London : Brassey's, 1994.
- Drożdżyński A., Zaborowski J. *Oberländer przez Ostforschung, wywiad i NSDAP do rządu NRF*, Poznań — Warszawa : Wydawnictwo Zachodnie, 1960.
- Eaton H.L. *The story created afterward: Iași 1941*. In: Geissbühler S. (ed) *Romania and the Holocaust: Events — Contexts — Aftermath*, Stuttgart : *ibidem*-Verlag, 2016, p. 41—58.
- Eisner J. *Wspomnienia z lat 1941—1944*, Biuletyn ŻIH **114—115** (1980), nr 2/3, s. 55—76.
- Engelking-Boni B. *Psychological distance between Poles and Jews in Nazi-occupied Warsaw*. In: Zimmerman J.D. (ed) *Contested Memories: Poles and Jews During the Holocaust and its Aftermath*, New Brunswick : Rutgers University Press, 2003, p. 47—53.
- Farber I. *Diary of a Jew from Lwów: Sufferings of a Jewish community in the days of the Nazi occupation*, Reshimot, n.s. **1** (1946), p. 5—33 (Hebrew).
- Friedländer S. *Czas eksterminacji. Nazistowskie Niemcy i Żydzi 1939—1945*, Warszawa : Prószyński i S-ka, 2010.
- Friedman F. *Zagłada Żydów lwowskich*, Łódź : Wydawnictwa Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, 1945. Розширене перевидання: Friedman F. *Zagłada Żydów lwowskich*, Monachium : [s.n.], 1947. Український переклад: Д-р Філіп Фрідман, *Винищення львівських євреїв, «І»* **58** (2009), с. 127—151.
- Friedman P. *Problems of research of the European Jewish catastrophe*, Yad Vashem Studies **3** (1959), p. 25—39.
- Friedman P. *Hurban yehudei Lvov*, Entsiklopedia shel galujot, IV, Lwów Volume, Jerusalem, p. 599—746. Англійський переклад: *The destruction of the Jews of Lwów, 1941—1944*. In: Friedman P. *Roads to Extinction...*, p. 244—321.
- Friedman P. *The Lublin reservation and the Madagascar plan: Two aspects of Nazi Jewish*

- policy during the Second World War. In: Friedman P. *Roads to Extinction...*, p. 34—58.
- Friedman P. *Roads to Extinction. Essays on the Holocaust*, New York — Philadelphia : The Jewish Publication Society of America and Conference on Jewish Social Studies, 1980.
- Friedman S.S. *Pogromchik. The Assassination of Simon Petlura*, New York : Hart Pub. Co, 1976.
- Friedman T. *Der Nazi-Minister Theo Oberländer begann als erster mit den Massen-Erschießungen der Juden in Lemberg, Anfang Juli 1941*, Haifa : Institute of Documentation in Israel for the Investigation of Nazi War Crimes, 2004.
- Gajewska A. *Zagłada i gwiazdy. Przeszłość w prozie Stanisława Lema*, Poznań : Wydawnictwo Naukowe UAM, 2017.
- Gerstenfeld-Maltiel J. *My Private War*, London : Vallentine Mitchell & Co, 1993.
- Hilbert M. *The Holocaust. A History of the Jews of Europe During the Second World War*, New York : Henry Holt, 1985.
- Głowacki A. *Sowietci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939—1941*, Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1997.
- Gogołowska S. *Szkoła okrucieństwa*, Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1964.
- Gregorovich A. *Jews & Ukrainians. Analysis of the CBS 60 Minutes Program “The Ugly Face of Freedom”, October 23, 1994*, FORUM. A Ukrainian Review, 1994, no. 91.
- Gringauz S. *Some methodological problems in the study of the Ghetto*, Jewish Social Studies **12** (1950), no 1, p. 65—72.
- Gross J.T. *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny : Pogranicze, 2000.
- Grynberg M., Kotowska M. *Życie i zagłada Żydów polskich 1939—1945. Relacje świadków*, Warszawa: Oficyna Naukowa, 2003.
- Hamburger Institut für Sozialforschung (ed), *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941—1944. Ausstellungskatalog*, Hamburg, 2002.
- Hartman S. *Wspomnienia (Iwowskie i inne)*, Wrocław : Instytut Matematyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 2014.
- Haska A. *Dowody i zeznania. Świadectwa o Zagładzie w pierwszych latach powojennych*, Teksty drugie **3** (2018), s. 361—372.
- Heer H. *Einübung in den Holocaust: Lemberg Juni/Juli 1941*, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft **49** (2001), S. 409—427.
- Heer H. „Und dann kamen wir nach Russland...” *Junge Soldaten im Krieg gegen die Sowjetunion*. In: Herrmann U., Müller R.-D. (Hrsg) *Junge Soldaten im Zweiten Weltkrieg*, Weinheim : Juventa, 2010, S. 137—165.
- Heiman L. *Ukrainians and the Jews*, Ukrainian Quarterly **17** (1961), no 2, p. 107—148.
- Hempel A. *Pogrobowcy kłęski: rzecz o policji „granatowej” w Generalnym Gubernatorstwie 1939—1945*, Warszawa : PWN, 1990.
- Hescheles J. *Oczyrna dwunastoletniej dziewczyny*, Kraków : Wojewódzka Żydowska Komisja Historyczna, 1946.
- Hescheles J. *Oczyrna dwunastoletniej dziewczyny*, Warszawa : ŻIH, 2015.
- Hilberg R. *The Destruction of the European Jews*, New Haven (CT) : Yale University Press, 2003 (перше видання — 1953).
- Himka J.-P. *The Lviv pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the carnival crowd*, Canadian Slavonic Papers **53** (2011), no. 2—4, p. 209—243. Український переклад: Химка Дж.-П. *Львівський погром 1941-го: Німці, українські націоналісти і карнавальна юрба*, Історична правда, 20.12.2012.

- Himka J.-P. *Ethnicity and the reporting of mass murder: Krakivs'ki visti, the NKVD murders of 1941, and the Vinnytsia exhumation*. In: Bartov O., Weitz E.D. (eds) *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, Bloomington : Indiana University Press, 2013, p. 378—398.
- Himka J.-P. *The Lontsky Street Prison Memorial Museum: An example of post-communist negationism*. In: Karlsson K.-G., Stenfeldt J., Zander U. (eds) *Perspectives on the Entangled History of Communism and Nazism: A Comnaz Analysis*, Lanham : Lexington Books, 2015, p. 137—166.
- Himka J.-P. *Dear Editors*, Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society **4** (2018), no. 2, p. 131—132.
- Hlib E. *Moje chodzenie po Lwowie. Zagłada Żydów lwowskich*, Wrocław : Sudety, 2006.
- Hnatiuk J. *Odwaga i strach*, Wrocław : KEW, 2015.
- Hochberg-Mariańska M., Grüss N. (red) *Dzieci oskarżają*, Kraków – Łódź – Warszawa : CŻKH, 1947.
- Hochschulz L. *2000 Kilometer durch die U.d.SSR* (рукопис).
- Hoffman Z. *Z teki lwowskiej*, Biuletyn ŻIH **114—115** (1980), nr 2—3, s. 135—145.
- Horowitz I., Horowitz C. *Of Human Agony*, New York : Shengold Publishers Inc., 1992.
- Hrycak J. *Zbyt wiele świadectw: Ukraińcy w akcjach antyżydowskich*, Nowa Europa Wschodnia, 2009, 3/4, s. 160—166.
- Hryciuk G. *Polacy we Lwowie 1939—1944. Życie codzienne*, Warszawa : Książka i Wiedza, 2000.
- Ilnytskyj R. *Deutschland und die Ukraine 1934—1945*. Band 2, München, Osteuropa—Institut, 1956.
- Jasch H.-C. *The “Jewish Case” in Nuremberg: Attempting to Prosecute the Holocaust*. In: Jasch H.-C., Lehnstaedt S. (eds) *Crimes Uncovered. The First Generation of Holocaust Researchers*, Berlin : Metropol, 2019.
- Jones E. *Al Pi ha Bor [На краю безодні пекла]*, Jerusalem, 1957.
- Jones E. *Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939—1945*, Łódź : Oficyna bibliofilów, 1999.
- Kartashova O. *Holocaust History Between Liberation and Sovietization: The Publications of the Central Jewish Historical Commission in Poland 1945—1947*, Master thesis, Budapest : Central European University, 2017.
- Kermisz J. (red) *Instrukcje dla zbierania materiałów historycznych z okresu okupacji niemieckiej*, Łódź : CŻKH, 1945.
- Kessler E. *Przeżyć Holokaust we Lwowie*, Warszawa : ŻIH, 2014 (Англійською: *The Wartime Diary of Edmund Kessler. Lwow, Poland, 1942—1944*, Boston : Academic Studies Press, 2010).
- Klee E., Dressen W., Riess V. (eds) *The Good Old Days: The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders*, New York : Free Press, 1991.
- Klier J.D., Lambroza S. (eds) *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, Cambridge e.a. : Cambridge University Press, 1992.
- Knopp G. *Holokaust*, Warszawa : Świat Książki, 2011. Переклад з німецької.
- Kopstein J.S., Wittenberg J. *Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms in the Shadow of the Holocaust*, Ithaca : Cornell University Press, 2018.
- Kruglov A., Dean M. *Злочинів*. In: Megargee G.P., Dean M. (eds) *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933—1945*, t. II, part A, Bloomington — Indianapolis, Indiana University Press, 2012, p. 849—851.

- Kuropas M.B. *Scourging of a Nation: CBS and the Defamation of Ukraine*, Kingston and Kyiv : The Kashtan Press, 1995.
- Lanz H. *Gebirgsjäger. Die 1. Gebirgs-Division 1935—1945*, Bad Nauheim : Podzun, 1954.
- Lenkiewicz A. *Zapomniany pułkownik*, Wrocław : Wyd. Linowski i Orzechowski, 1992.
- Lesser G. *Pogromy Żydów w Galicji Wschodniej latem 1941 roku*. W: Traba R. (red) *Tematy polsko-ukraińskie*, Olsztyn : Wspólnota Kulturowa Borussia, 2001, s. 106—108.
- Levin N. *The Holocaust: The Destruction of European Jewry 1933—1945*, New York : Thomas Y. Crowell, 1968.
- Lewin A. *Dziennik z getta warszawskiego* [уривки], Biuletyn ŻIH **19—20** (1956), nr 3—4, s. 167—206.
- Lewin A. *Dziennik*, Warszawa, ŻIH, 2016.
- Lewin E. *Z lwowskiego getta (Wspomnienia)*, Biuletyn ŻIH **17—18** (1956), nr 1—2, s. 171—204.
- Lewin K.I. *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa*, Warszawa : Zeszyty Literackie, 2006. Переклад (зі змінами) рукопису на іврит:
- Lewin K.I. *Aliti MiSpezia*, Tel-Aviv : Am Oved, 1946.
- Lichter U. *In The Eye of the Storm: A Memoir of Survival through the Holocaust*, New York : Holocaust Library, 1987.
- Manne R. *A desert inside. Saul Friedländer's 'The Years of Extermination'*, The Monthly, October 2007.
- Mazur G., Skwara J., Węgierski J., *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa 1 IX 1939 5 II 1946*, Katowice : Unia, 2007.
- Mędykowski W. *Pogromy 1941 roku na terenie byłej okupacji sowieckiej w relacjach żydowskich*. W: Jasiewicz K. (red) *Świat nie pożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII-XX wieku*, Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, 2004, s. 778—781.
- Mędykowski W. *W cieniu gigantów. Pogromy 1941 roku w byłej sowieckiej strefieokupacyjnej*, Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012.
- Melamed V. *Organized and unsolicited collaboration in the Holocaust. The multifaceted Ukrainian context*, East European Jewish Affairs **37** (2007), no 2, p. 217—248.
- Meyer H.F. *Blutiges Edelweiß. Die 1. Gebirgs-Division im Zweiten Weltkrieg*, Berlin : Ch. Links Verlag, 2008.
- Michlic J.B. *Jewish Children in Nazi-Occupied Poland: Survival and Polish-Jewish Relations During the Holocaust as Reflected in Early Postwar Recollections*, Jerusalem : Yad Vashem, 2008.
- Mick C. *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914—1947*, West Lafayette : Purdue University Press, 2016 (німецька версія — 2010).
- Milch B. *Testament*, Warszawa : Ośrodek KARTA, 2012.
- Misiołek P. „Ksiądz” Jan Lewiarz – organizator i odnowiciel Cerkwi prawosławnej w południowo-wschodniej Polsce, *Dzieje najnowsze* **52** (2020), nr 1, s. 221—239.
- Motyka G., Wnuk R. *Żydzi w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939—1941*. W: Jasiewicz K. (red) *Europa NIE prowincjonalna*, Warszawa : Rytm, 1999.
- Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942—1960*, Warszawa : Rytm, 2006, s. 97—98.
- Musiał B. *Bilder einer Ausstellung. Kritische Anmerkungen zur Wanderausstellung „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944”*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte **47** (1999), S. 563—591.
- Musiał B. *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej*

- latem 1941*, Warszawa : Fronda, 2001. Переклад з німецької.
- Musiał B. *Die Wanderausstellung „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944“ und der Bericht der Kommission zu ihrer Überprüfung*, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft **49** (2001), S. 712—731.
- Musiał B. *Tezy dotyczące pogromu w Jedwabnem: uwagi krytyczne do książki “Sąsiedzi” autorstwa Jana Tomasza Grossa*, Dzieje Najnowsze **33** (2001), z. 3, s. 253—280.
- Natkowska M. *Inwentarz Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce (1944—1947)*, Warszawa : ŻIH, 2006, 2016.
- The Truth About Oberlander. Brown Book on the Criminal Fascist Past of Adenauer’s Minister*, Berlin : Committee for German Unity, 1960.
- Olesiak Z.S. *O lwowskim środowisku akademickim podczas wojny*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki **46** (2001), nr 2, s. 35-63.
- Ossowska W. *Przeżyłam... Lwów—Warszawa 1939—1946*, Warszawa : Towarzystwo Opieki nad Majdankiem, 1995.
- Paldiel M. *The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust*, Hoboken (NJ) : KTAV, 1993.
- Paul M. *Neighbours, On the Eve of the Holocaust Polish-Jewish Relations in Soviet-Occupied Eastern Poland, 1939—1941*, Toronto : Pefina Press, 2013.
- Peck J.M. *At the Fire’s Center: A Story of Love and Holocaust Survival*, Urbana – Chicago : University of Illinois Press, 1998.
- Pinchuk B.-S. *Shtetl Jews Under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust*, Oxford (UK) – Cambridge (Mass.) : Basil Blackwell, 1990.
- Plichko A. *Two remarks on the book of Roman Duda “Pearls from a Lost City. The Lvov School of Mathematics”*, Математичні Студії **47** (2017), № 2, p. 211—224.
- Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, T. 1—4, Warszawa : Instytut Historii PAN, 2018—2019.
- Pohl D. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941—1944*, München : R. Oldenbourg, 1997.
- Pohl D. *Anti-Jewish pogroms in Western Ukraine — a research agenda*. In: Barkan E., Cole E., Struve K. (eds) *Shared History — Divided Memory. Jews & others in Soviet-Occupied Poland, 1939—1941*, Leipzig : Leipziger Universitätsverlag, 2007.
- Poraj K. *Dziennik Lwowski*, Biuletyn ŻIH **52** (1964), nr 4, s. 79—106.
- Prus E. *Herosi spod znaku tryzubra*, Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985.
- Prusin A.V. *The Lands Between. Conflict in the East European Borderlands, 1870—1992*, New York : Oxford University Press, 2010.
- Raschhofer H. *Der Fall Oberländer. Eine vergleichende Rechtsanalyse der Verfahren in Pankow und Bonn*, Tübingen : Fritz Schlichtenmayer Verlag, 1962.
- Reiss H. *Z deszczu pod rynnę. Wspomnienia polskiego Żyda*, Warszawa : Polonia, 1993.
- Reitlinger G. *The Final Solution. The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939 — 1945*, London : Vallentine, Mitchell & Co., 1953.
- Rice M. *Holocaust diaries on postwar death and resurrection: A tale of two doctors*, Yad Vashem Studies **43** (2015), no 2, p. 109—141.
- Rhodes R. *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust*, New York : Random House, 2003.
- Rosenfeld K. *From Lwów to Parma. A Young Woman’s Escape from Nazi-Occupied*

- Poland, London : Valentine Mitchell, 2005.
- Rossoliński-Liebe G. *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist: Fascism, Genocide and Cult*, Stuttgart : Publishing House, 2014.
- Rubinsteinowa, *Pamiętnik ze Lwowa*, Biuletyn ŻIH **61** (1967), nr 1, s. 87—113.
- Rudolf G. (ed) *Dissecting the Holocaust*, Uckfield : Castle Hill Publishers, 2019.
- Sagan A. Review to the book "Harold Troper and Morton Weinfeld, *Old Wounds: Jews, Ukrainians and the Hunt for Nazi War Criminals in Canada*, Harward Ukrainin Studies **16** (1992), no 1/2, p. 230—235.
- Sandkühler T. "Endlösung" in Galizien. *Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Bertold Beitz 1941 – 1944*, Bonn : Dietz, 1996.
- Sawicki L. *Wehrmacht-Quartieramt w mieście Lemberg*, Rocznik Lwowski, 2005, s. 153—169.
- Scharnberg H. *The A and P of propaganda. Associated Press and Nazi photojournalism*, Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History **13** (2016), p. 2—28.
- Schenk D. *Noc morderców*, Kraków : Wysoki Zamek, 2011. Переклад з німецької.
- Schiessl C. *Alleged Nazi Collaborators in the United States After World War II*, Lanham : Lexington Books, 2016.
- Schmidt-Neuhaus D. *Die Tarnopol-Stellwand der Wanderausstellung „Vernichtungskrieg – Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944“. Eine Falluntersuchung zur Verwendung von Bildquellen*, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, Oktober 1999, S. 596— 603.
- Schoenberger G. *Der gelbe Stern. Die Judenverfolgung in Europa 1933 bis 1945*, Hamburg : Bertelsmann LeserIn, 1960.
- Schoenfeld J. *Holocaust Memoirs: Jews in the Lwow Ghetto, the Janowski Concentration Camp, and As Deportees in Siberia*, Hoboken (NJ) : KTAV, 1985.
- Sherman C. *Holocaust Memory and Multicultural Lviv: Jewish Perceptions of Ethnic Relations, 1918—1941*, An Honors Thesis, The State University of New Jersey.
- Sledzinski W. *Governor Frank's Dark Harvest*, London : Montgomerys, 1946.
- Stark M. *Ale jednak czuję i żyję*, Warszawa : IPN, 2012.
- Stauber R. *Philip Friedman and the beginning of Holocaust studies*. In: Bankier D., Michman D. (eds) *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievement*, Jerusalem : Yad Vashem, 2008, p. 83—102.
- Steinhaus H. *Wspomnienia i zapiski*, Londyn : Aneks, 1992.
- Steinweis A.E. *Kristallnacht 1938*, Cambridge : Belknap Press of Harvard University Press, 2009.
- Stieber R. *Vom eigenen Tagebuch überführt. Der Wiener NS-Täter Felix Landau*, Bachelor Thesis, Wien : University of Vienna, 2016.
- Strange D., Takarangi M.K.T. *Memory distortion for traumatic events: the role of mental imagery*, Frontiers in Psychiatry **6** (2015), article 27.
- Strauß F.J. *Die Erinnerungen*, Berlin : Siedler, 1989.
- Strokosz O. *W Armii Krajowej – Z Zaolzia przez okupowany Lwów do III-ciej Rzeczypospolitej*, Kraków : Platan, 1994.
- Struk J. *Holokaust w fotografiach. Interpretacje dowodów*, Warszawa : Prószyński i S-ka, 2007.
- Struve K. *Rites of Violence? The Pogroms of Summer 1941*, Polin. Studies in Polish Jewry **24** (2012), p. 257—274.
- Struve K. *Tremors in the shatterzone of empires. Eastern Galicia in summer 1941*. In: Bartov O., Weitz E.D. (eds) *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence*

- in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands, Bloomington : Indiana University Press, 2013, p. 463—484.
- Struve K. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*, Berlin – Boston : Walter de Gruyter GmbH, 2015.
- Struve K. *Anti-Jewish violence in the Summer of 1941 in Eastern Galicia and beyond*. In: Geissbühler S. (ed) *Romania and the Holocaust: Events – Contexts – Aftermath*, Stuttgart : *ibidem*-Verlag, 2016, p. 89—113.
- Strzembosch T. *Antysowiecka partyzantka i konspiracja nad Biebrzą X 1939 — VI 1941*, Warszawa : Neriton, 2004.
- Szarota T. *U progu zagłady*, Warszawa : Sic!, 2000.
- Szcześniak A.B., Szota W.Z. *Wojna polska z UPA*, Warszawa : Bellona, 2013.
- Szende S. *The Promise Hitler Kept*, New York : Roy Publishers, 1945.
- Tenenbaum J., Tenenbaum Sh. *In Search of a Lost People; The Old and the New Poland*, New York : The Beechhurst Press, 1948.
- Tomaszewski T. *Lwów 1940—1944. Pejzaż psychologiczny*, Warszawa : Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, 1996.
- Walendy U. *Forged War Crimes Malign the German Nation*, Preußisch Oldendorf : Kölle Druck, 1996.
- Walters G. *Hunting Evil*, London e.a. : Bantam Press, 2009.
- Węgierski J. *Lwów pod okupacją sowiecką 1939—1941*, Warszawa : Editions Spotkania, 1991.
- Weiss J. *The Lemberg Mosaic*, New York : Alderbrook Press, 2010.
- Weliczker L. *Brygada śmierci*, Łódź : Centralna Żydowska Komisja Historyczna, 1946.
- Weliczker Wells L. *The Janowska Road*, New York : Macmillan, 1963.
- Wells L. W. *Ein Sohn Hiobs*, München : C. Hanser, 1963.
- Westerlund L. *The Finnish SS-Volunteers and Atrocities 1941—1943*, Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura and Kansallisarkisto, 2019.
- Wiesenthal S. *The Murderers Among Us*, New York : McGraw-Hill, 1967.
- Wiesenthal S. *Jeder Tag ein Gedenktag. Chronik jüdischen Leidens*, Gerlingen : Bleicher, 1988.
- Wiesenthal S. *Prawo, nie zemsta. Wspomnienia*, Kraków : Znak, 2010.
- Wilczur J. *Do nieba nie można od razu: zapiski z okupowanego Lwowa*, Warszawa : Książka i Wiedza, 1961. Перевидання; зі змінами: *Do nieba nie można od razu: dramatyczne zapiski z okupowanego Lwowa*, Warszawa : Echo, 2002.
- Yones E. *Die Straße nach Lemberg*, Frankfurt : Fischer Taschenbuch, 1999.
- Yones E. *Smoke in the Sand. The Jews of Lvov in the War Years 1939—1944*, Jerusalem : Gefen Publishing House, 2004.
- Yones E. *Die Juden in Lemberg während des Zweiten Weltkriegs und im Holocaust 1939—1944*, Stuttgart : *ibidem*-Verlag, 2018.
- Young J.E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meanings*, New Haven and London : Yale University Press, 1994.
- Zaderecki T. *Lwów Under the Swastika*, Jerusalem : Yad Vashem, 2018. Польський рукопис: T. Zaderecki, *Gdy swastyka Lwowem władała. (Wycinek z dziejów okupacji hitlerowskiej)*, YVA, O.6/367.
- Zayarnyuk A. *Paradox illusions*, Ab Imperio, 2016, no 2, p. 436—452.
- de Zayas A.M. *The Wehrmacht War Crimes Bureau, 1939—1945*, Lincoln — London :

- University of Nebraska Press, 1979. Переклад з німецької.
- Zięba A. (red) *OUN UPA i zagłada Żydów*, Kraków : Księgarnia Akademicka, 2016.
- Żbikowski A. *Lokalne pogromy Żydów w czerwcu i lipcu 1941 roku na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej*, Biuletyn ŻIH **162—163** (1992), nr 2—3, s. 3—18.
- Żbikowski A. *Pogromy i mordy ludności żydowskiej w Łomżyńskim i na Białostocczyźnie latem 1941 roku w świetle relacji ocalałych Żydów i dokumentów sądowych*. W: Machcewicz P., Persak K. (red) *Wokół Jedwabnego*, T. 1, Warszawa : IPN, 2002, s. 159—271.
- Zwart J. *Lemberg 1941 und Oberländer: Das Ergebnis einer Untersuchung*, Amstelveen : Selbstverlag, 1960.
- Zygielbojm S. *Stop Them Now: German Mass-murder of Jews in Poland*, London : Liberty Publications, 1942, p. 5—14.

Матеріали судів, розслідувань та збірники документів

- Абраменко Л. *Київський процес, Документи та матеріали*, Київ : Либідь, 1995.
- Альтман И. *Неизвестная Черная книга. Материалы к "Черной книге" под редакцией Василия Гроссмана и Ильи Эренбурга*, Москва : АСТ, 2015.
- Альтшулер М., Арад И., Краковский Ш. *Советские евреи пишут Илье Эренбургу, 1943—1966*, Иерусалим : Яд Вашем, 1993.
- Арад И. *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941—1944). Сборник документов и материалов*, Иерусалим : Яд Ва-Шем, 1992.
- Былинин В.К. и др. *Прибалтика под знаком свастики (1941—1945)*, Москва : Объединенная редакция МВД России, 2009.
- Васильев В. та ін. *Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941—1944*, Київ : Видавець Захаренко В.О., 2018.
- Гроссман В., Эренбург И. *Черная книга*, Иерусалим : Тарбут, 1980.
- Деятельность ОУН-УПА. Информационно-справочные материалы*, Историко-Документальный Департамент МИД России, 2008 <<https://idd.mid.ru/-/deatel-nost-oun-ura>>.
- Дзюбан О. *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів*, Львів-Київ : Піраміда, 2001.
- З акту Львівської обласної комісії про злочини німецько-фашистських загарбників у м. Львові. 1—6 листопада 1944 р.* У: С.В. Ігнатюнок та ін., *Львівщина у Великій Вітчизняній Війні*, Львів : Каменярь, 1968, с. 140—155.
- Ігнатюнок С.В. та ін. *Львівщина у Великій Вітчизняній Війні*, Львів : Каменярь, 1968.
- Йова П. *Звірства німців на Львівщині (збірка статей і документів)*, Львів : Вільна Україна, 1945.
- Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, Париж – Нью Йорк – Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993.
- Косик В. *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів*, Т. 1, Львів : Львівський державний університет, 1997.
- Кравчук А. (ред) *Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899—1944.*, Т. II, Кн. 2. *Листування*, Львів : Місіонер, 1999.
- Круглов А. *Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной*

- территории СССР в 1941—1944 гг.*, Ч. I—III, Днепропетровск : Ткума, 2008, 2009.
- Матросов Ф.Ф. *Зверства немецко-фашистских захватчиков. Документы*, Вып. 12, Военное Изд-во Народного Комисариата Обороны, 1944.
- Нюрнбергский процесс*, Т. 1, Москва : Государственное Издательство Юридической Литературы, 1954.
- Нюрнбергский процесс*, Т. 4, Москва : Юридическая литература, 1990.
- Нюрнбергский процесс*, Т. 5, Москва : Юридическая литература, 1991.
- Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників. Про злочини німців на території Львівської області*. В: П. Йова, *Звірства німців на Львівщині...*, с. 7—26.
- Сивіцький М. *Історія польсько-українських конфліктів*, Т. 1, 2, Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005 (переклад з польського видання 1992 року).
- Сообщения Советского Информбюро*, Т. I, Москва : Совинформбюро, 1944.
- Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны*, Т. 1,2, Москва : Росспэн, 2012.
- Яковлев А. *The Tragedy of Lithuania: 1941—1944. New documents on crimes of Lithuanian collaborators during the Second World War*, Москва : Свободная Россия, 2008.
- Albert Z. *Każń profesorów lwowskich: lipiec 1941*, Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1989.
- Diewerge W. *Deutsche Soldaten sehen die Sowjetunion*, Berlin : Wilhelm Limpert, 1941.
- Ignatiew R.J. *Postanowienie o umorzeniu śledztwa w sprawie wzięcia udziału w dokonaniu zabójstw obywateli polskich narodowości żydowskiej, w dniu 10 lipca 1941 r. w Jedwabnem*, Białystok, 30.06.2003.
- International Commission on the Holocaust in Romania. Final Report*, Iaşi : Polirom, 2004.
- Kiebusinski K., Motyl A. *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941. A Sourcebook*, Amsterdam : Amsterdam University Press, 2017.
- Koj E. *Postanowienie o umorzeniu śledztwa w sprawie zamordowania w czerwcu 1941 r. we Lwowie, prez funkcjonariuszy NKWD co najmniej 4 tysięcy obywateli polskich w lwowskich więzieniach*, Katowice, 13.07.2015 <ipn.gov.pl>.
- Lacko M. *Dotyky s bol'shevizmom. Dokumenty spravodajstva slovenskej armády 1940—1941*, Bratislava : Ústav pamäti národa, 2009.
- Machcewicz P., Persak K. (red) *Wokół Jedwabnego*, Т. 1, 2, Warszawa : IPN, 2002.
- Mendelsohn J. *The Holocaust: Selected Documents in Eighteen Volumes*, New York : Garland Publisher, 1982.
- Der Oberländer-Prozess: Protokoll der Verhandlung vor dem Obersten Gericht der DDR vom 20.—27. und 29. April 1960*, [Berlin] : Herausgegeben vom Ausschuss für deutsche Einheit, 1960.
- The Trial of Adolf Eichmann* <<https://web.archive.org/web/20110717010151/http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/>>.
- Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*, Vol. XXI, Nuernberg, 1948.
- Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals Under Control Council Law No 10*, Volume IV, Nuernberg, October 1946 — April 1949.
- Żbikowski A. *Archiwum Ringelbluma*, Т. 3. *Relacje z Kresów*, Warszawa : ŻIH, 2000.

Публікації в газетах та тижневиках

- Вісті зі Львова*, Самостійна Україна (Станиславів), 7.07.1941.
До нормального життя, Воля Покуття (Коломия), 12.07.1941.
Драбчук І. Масляки: батько і сини, Галицьке слово, 07.12.2012.
За честь Родины, ежедневная красноармейская газета, 12.08.1944.
Звери на улицах Львова, Правда, 9.08.1941.
Зверства фашистов во Львове, Красная звезда, 9.08.1941.
Зверства фашистских варваров в захваченных районах Красная звезда, 12.07.1941.
Карбович З. *Жидівство і ми*, Новий шлях, 8.05.1939.
Краківські вісті, 6, 12, 16 та 18.07.1941.
Купчик Л. *Скорботний дзвін червня на Галичині*, День, 29.06.2017.
Кровавые злодеяния гитлеровских войск во Львове, Известия, 9.08.1941.
Митин М. *«Идеология» бешеных собак*, Известия, 11.09.1941.
На очередной пресс-конференции иностранных корреспондентов, Правда, 14.07.1941.
Напередодні визволу, Голос (Берлін), 10.07.1941.
Нове життя в Синявщині, Вільне слово (Дрогобич), 16.07.1941.
О злодеяниях немцев на территории Львовской области, Чрезвычайная Государственная Комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, Красная звезда, 23.12.1944.
О. Р. Теодор Оберлендер, *політкерівник і начштабу батальйону «Нахтігаль»*, Свобода, 14.10.1959.
Польские сотрудники Гитлера, Известия, 20.04.1943.
С. Д. *Мандрівки по Львові*, Львівські вісті, 19.08.1941.
Українські щоденні вісті, 5, 8 та 10.07.1941.
Фрідман, Саня. *Минула неволя і жах*, Вільна Україна, 4.10.1939.
- Anti-semitic talk of Polish "lecturer" arouses indignation among Jews in London*, Jewish Telegraphic Agency, 3.03.1943.
Cockburn P. *To see what Ukraine's future may be, just look at Lviv's shameful past*, The Independent, 23.11.2014.
Grünbart M. *Das Blutbad von Lemberg*, Der Spiegel, 9.03.1960, S. 20–21.
Korman Dr A. *135 tortur i okrucieństw stosowanych przez terrorystów OUN-UPA na ludności polskiej Kresów Wschodnich*, Na Rubieży, 1999, nr 35.
Levytsky M. *TIME smears Ukrainians with false caption*, Ukrainian News (Edmonton), March 1993, no. 3.
Michalik A. *Sabina ze Lwowa*, Chidusz (Magazyn Żydowski), 25.01.2019.
Oberländer: Baustein oder Dynamit, Der Spiegel, 21.04.1954, S. 9–16.
Oberländer. Nachtigall in Lemberg, Der Spiegel, 25.06.1960. S. 23–26.
Ofiary bójek i napadów, Nowy Kurier Waszawski, 27.03.1940.
Polen verprügeln jüdische Wucherer, Warschauer Zeitung, 3.04.1940.
R-r, *Tydzień grozy. Z niedalekiej przeszłości Lwowa*, Gazeta Lwowska, 12.08.1941.
Steinkopf A.J. *Hundreds shot in Lwow*, New York Post, 7.06.1941.
Steinkopf A.J. *The tragic story of mass funerals in city of Lwow*, Standard-sentinel (Hazleton, Pa.), 7.07.1941.

Struk D.H. *Letter to TIME*, The Ukrainian Weekly, 28.02.1993.
 Urban T. *Poszukiwany Hermann Schaper*, Rzeczpospolita, 1.09.2001.
 Völkischer Beobachter за 6,7,8,9 та 11 липня 1941 р.
 Wiegrefe K. *Der seltsame Professor*, Der Spiegel, 3.07.2000, S. 62–66.
 [Zygielbojm S.] *Germans murder 700,000 Jews in Poland*, Daily Telegraph, 25.06.1942.

Ресурси Інтернету

Андронатій О. та ін. *Складні сторінки спільної історії: Розповідаючи про Другу Світову Війну у Львові*, ReHERIT.org.ua, Львів, 2019.
 Аруин Н. “*Это лишь моменты той большой войны*”, Deutsche Welle
 <<https://www.dw.com/ru/это-лишь-моменты-той-большой-войны/a-339291>>.
 Буйвидайте-Куторгене Е.А. *Дневники и записи*, Прожито, Европейский Университет в Санкт-Петербурге <<https://prozhito.org/notes?date=%221941-01-01%22&diaries=%5B3264%5D>>.
 Винничук Ю. *В полоні мильних бульбашок*, ТСН, 22.06.2011.
 Віймок зі щоденника Северина Левицького від 29-го червня 1941 року до 2-го липня 1941. У: *Зі споминів Тетяни з Левицьких Хамули-Криницької*, 100 кроків, 23.06.2011.
 Випуски із повідомлень НДК про знищення німецько-фашистськими окупантами мирного населення м. Львова <<http://jerzy.io.ua/album/53019>> (ЦДАВО 4620-3-289) (сторінка не відкривається).
 Випуски із повідомлень НДК та акти про злочини німецько-фашистських окупантів і їх посібників українських націоналістів на території Львівської області <<http://jerzy.io.ua/album/53021>> (ЦДАВО 4620-3-290) (не відкривається).
 Відкритий лист науковців та експертів-українознавців щодо так званого «Антикомуністичного закону», Критика, квітень 2015 <<https://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavsiv-shchodo-tak-zvanoho>>.
 В'ятрович В. *Польсько-українські стосунки в 1940-х. Пропозиція історичної дискусії*, Історична правда, 12.12.2012.
 Гірік С. *Українсько-єврейський конфлікт 1941 року в Галичині (Спроба пошуку причини)*, Єврейський Мир України <<http://ju.org.ua/ru/publicism/394.html>>.
 Городецький О. *Звідки беруться міфи від ПР про “фашистів”*, Історична Правда, 4.06.2013.
 Данюшевський В. *Трагическая судьба евреев Прибалтики*, Центральный Еврейский Ресурс SEM40 <<https://sem40.co.il/312818-tragicheskaja-sudba-evreev-pribaltiki.html>>.
 Дерев'яний І. *Розстріли в'язнів в червні—липні 1941 р. Як це було (ФОТО)*, Історична Правда, 24.06.2011.
 Дерев'яний І. *Події у Львові на початку нацистсько-радянської війни (червень-липень 1941 р.) в українсько-єврейському конфлікті пам'ятей: конструювання стереотипів, історична ретроспектива та перспективи подолання*, Матеріали III, IV та V Всеукраїнських науково-практичних конференцій (Рівне, 2016—2018 рр.), Рівне, 2018, с. 436—443.
 <<https://drive.google.com/file/d/1vVthOCpweSO9Ace1ypqRoalGZ8BPlq0f/view>>.
 «До книги фактів» — фрагмент документа ОУН(б), вилученого КГБ у вбитих членів ОУН, Меморіал <<http://www.memorial.kiev.ua/149/610>>.
 Довгополий Я. *Як академік Лисенко і прокурор Антоненко Теодора Оберлендера звинувачували*, Zaxid.net, 30.10.2012.

Допрос Бальдура фон Шираха обвинением. В: Мирошниченко С. (перевод) *Нюрнбергский процесс: протоколы допросов главных военных преступников*. т. 1, @ Военная литература (militera.lib.ru), 2017 (документ: СССР—455) <http://militera.lib.ru/docs/da/np_doprosy/index.html>.

Зустріч з Яніною Гешелес, Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 1.08.2013 <<http://www.youtube.com/watch?v=PNRE4 VgP7qs>>.

Евреи Львова во время Второй мировой войны, Яд Вашем <<https://www.yadvashem.org/ru/education/projects/phoenix/holocaust/ghettos/ghetto-lvov.html>>.

Єврейські дні у Ратуші, Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 2015—2017 <<http://www.lvivcenter.org/uk/videoarchive/jewishdays/>>.

Історія ГУМВС України у Львівській області, ВГО “Спілка ветеранів та працівників силових структур України” «Звитяга» <<http://zvitagi.org/catalog/layer/istoriya-gumvs-ukrayini-u-lvivskij-oblasti>>.

Из приговора 1-го Уголовного Сената Германской Демократической Республики от 20—27 и 29 апреля 1960 г. по уголовному делу по обвинению Теодора Оберлендера <novoross-73.livejournal.com/21658.html>.

Из протокола допроса бывшего начальника отдела Абвер-II полковника Э. Штольце [...] 15 октября 1946 г. <<http://www.doc20vek.ru/node/2356>>.

Катастрофа во Львове. Сайт: Ежевика — еврейская академическая вики-энциклопедия.

Катастрофа советского еврейства (И. Арад) <<https://www.yadvashem.org/ru/education/projects/phoenix/holocaust/arad.html>>.

Д. Кац, *Литовский музей отрицания Холокоста*, Леаим, 14.05.2018.

Лагерь уничтожения и массовые убийства, Международная школа преподавания и изучения Холокоста, Яд Вашем <<https://www.yadvashem.org/yv/ru/education/gallery/sites.asp>>.

Лешек Аллерганд на Просторі Синагог, 4.09.2016 <<https://www.youtube.com/watch?v=XT9poaPE3yl>>.

Ляска В. *Особовий склад тюремного відділення НКВС у Львівській області. Березень 1941*, Локальна Історія, 25.06.2021 <<https://localhistory.org.ua/texts/statti/osoboviy-sklad-tiyremnogo-viddileniya-nkvs-1941/>>.

Львів, як мікрокосмос Голокосту [Яд Вашем] <<https://www.yadvashem.org/education/other-languages/ukrainian/educational-materials/lvov.html>>.

Львівський погром [стенд], Виставка: Львів, Lwów, *לְוִינְוֵז*, Lemberg'43: Місто (не)пам'яті, 25.07.2018 <<https://vmccaskey.livejournal.com/572739.html>>.

Минайленко О., Рябенко С. *Пастка для дослідників. До питання про ґрунтовність джерелознавчого аналізу в зарубіжній історіографії українського націоналістичного руху*, Academia edu, 2012.

Мудрик С. *Хто ви, пане Візенталь?* Універсум **7—10** (2000).

На выставке "Холокост от пуль" представили поддельное фото расстрела, Бабий Яр, 17.09.2011 <<http://babiyarkiev.blogspot.com/2011/09/2011.html>>.

Наказ № 1 місцевої протиповітряної оборони м. Львова 9 червня 1940 року, Збруч <<https://zbruc.eu/node/37662>>.

Науковий центр Іудаїки та Єврейського мистецтва імені Ф. Петрякової. Офіційний сайт. Єврейська спадщина України, *Братні могили. Білогорща* <<http://www.jewishheritage.org.ua/ua/1615/evrejski-bratni-mogyly-u-bilogorschi>>.

lvovi-istorychna-dovidka-pro-chas-ii-svitovoji-vijny-ta-lokaliz.html>.

Нет бело-красно-белому флагу! Вместе с Россией. Сайт общественных организаций российских соотечественников в Республике Беларусь, 08.09.2020
<http://ross-bel.ru/net-flagu-politsayev/news_post/net-belo-krasno-belomu-flagu>.

Никифоров В. *Форма Ваффен СС: история создания и знаки различия военной формы Вермахта*, Сайт Militaryarms.ru, 29.04.2019.

Первинні чернетки записів спогадів про окупаційний режим у Львові П.Л. Фрідмана та І.С. Романченка <<http://jerzy.io.ua/album33556>> (ЦДАГО 166-3-246) (сторінка не відкривається).

Петров И. *Письмо Янины Хешелес-Альтманн*, 23.07.2012
<<https://labas.livejournal.com/970565.html>>.

Плічко А. *До питання про участь українців у вбивстві львівських професорів улітку 1941 року (до 75-річчя події)*, Математична комісія Наукового товариства ім. Шевченка <http://www.math.lviv.ua/ntsh/view_site.php?name=publ>.

Плічко А. *Кількість забитих у Львівському погромі початку липня 1941 р.*, 2019
<<https://www.academia.edu/38169091>>.

Постановочные фото на тему фантазий о Бабьем Яре, Бабий Яр, 14.09.2011
<http://babiyarkiev.blogspot.com/2011/09/blog-post_14.html>.

Раковский А.В. *СССР глазами немецких солдат. В: Мифы истории СССР*
<http://wiki.istmat.info/ /миф:ссср_глазами_немецких_солдат>.

Расевич В. *Львівський погром*, Zaxid.net, 14.08.2008.

Розстріли в тюрмах Західної України в 1941 р., Сайт: Архів ЦДВР
<<https://avr.org.ua/?idUpCat=347>>.

Роль батальона «Нахтигаль» в уничтожении львовских евреев в июле 41-го года, Свобода, 24.07.2012 <svoboda.org/content/transcript/24656151.html>.

Романовский Д. *Коллаборанты: Украинский национализм и геноцид евреев в Западной Украине*, ЛЕХАИМ, Март 2008 <<https://lechaim.ru/ARHIV/191/roman.htm>>.

Рябенко С. *Нюрнберг і дивізія «Галичина»: як Росія перекручує історію*, LB.ua, 28.09.2017 <https://lb.ua/society/2017/09/28/377664_nyurnberg_i_diviziya_galichina_yak.html>.

Рябенко С. *Кілька слів про джерела: відповідь Джону-Полу Химці*, Історична Правда, 07.06.2018.

Рябенко С. *Українська міліція Львова: «бандерівська» чи «робітничо-селянська»?* Історична Правда, 30.06.2018.

Свідчення Марії П'ясецької. <<http://jerzy.io.ua/album33551>> (ЦДАГО 166-2-277) (сторінка не відкривається).

СВИДЕТЕЛЬСТВУЮТ ОЧЕВИДЦЫ. Зверства бандеровской "украинской народной милиции" (УНМ), во время львовских погромов 1941 года забвению не подлежат, КПУ, Антифашистский Комитет Украины, 03.12.2020.

Снайдер Т. *Комеморативна зумовленість / Втрати через вшанування*, Historians, 27.11.2013.

Соловка Л.М. *Порівняльний аналіз німецької та угорської зон окупації Галичини (на прикладі подій літа 1941-го)* <<http://irs.primordial.org.ua/archives/253>>.

Стадник Г. *Єврейські погроми у Львові: забутий Голокост*, Deutsche Welle, 23.09.2011.

Сташинский Я. *В Минкультуры не планируют проводить на госуровне чествование памяти жертв "Лембергского погрома"*, Українські Новини, 19.02.2019.

Судебный процесс по делу о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков на территории Украинской ССР. В: Сборник материалов Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников
<<https://www.e-reading.club/book.php?book=1019465>>.

Тихомиров В. Погромы польских националистов: о чем Варшава приказывает всем забыть, RUPOSTERS
<<https://ruposters.ru/news/08-02-2018/pogromi-polskih-nacionalistov>>.

Тюрма на Лонцького, Масові розстріли 1941
<<http://www.lonckoho.lviv.ua/arhiv/masovi-rozstrily-1941>>.

Українська Друга Світова 1939—1945, Голокост
<<http://www.ww2.memory.gov.ua/golokost-1941-1945/>>.

«У нас немає жодного сумніву, що це – жертви репресій НКВС» – історик про знахідку у Львові, Радіо Свобода, 10.08.2016
<<https://www.radiosvoboda.org/a/27913478.html>>.

«У червні 1941 року у Львові розстріляли 3400 в'язнів», Zaxid.net, 25.06 2016.

Филатов А. Финляндия и Холокост: почему финны шли в СС и зачем финские евреи воевали на стороне Гитлера, RTVI, 11.02.2019
<<https://rtvi.com/stories/finlyandiya-i-kholokost/>>.

Фридлендер Ш. От антисемитизма к уничтожению: историография нацистской политики по отношению к евреям и попытки интерпретации, Historicus, 2010. Англійською – 1984.

Харук А. Словаки в Галиции <<https://warspot.ru/14551-slovakii-v-galitsii>>.

Химка Дж.-П. Ще кілька слів про львівський погром. ФОТО, Історична Правда, 25.02.2013.

Химка І.-П. Митрополит Андрей Шептицький і Голокост, Historians, 13.12.2013.

Aleksun N. Historia pomocy — Klymko Jan, Polscy sprawiedliwi, 2014
<<https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-klymko-jan>>.

Altman Dr. S. *Haunting Memories*. In: Karu B. (ed) *The City of Zloczow*, Переклад з видання івритом 1967 р. <<https://www.jewishgen.org/yizkor/Zolochiv1/Zolochiv1.html#TOC>>.

Baldur von Schirach <<http://propagander.tripod.com/bvs3.html>>.

Adolf Beck, Інтерактивний Львів <<https://lia.lvivcenter.org/uk/persons/beck-adolf/>>.

Berkhoff K. *The Holocaust in Ukraine. The Pogroms of 1941*, EHRI Online Course in Holocaust Studies <<https://training.ehri-project.eu/pogroms-1941>>.

Boeckl-Klamper E. *Massenmorde in Lemberg, Juni/Juli 1941*, DÖW <<https://www.doew.at/erinnern/fotos-und-dokumente/1938-1945/massenmorde-in-lemburg-juni-juli-1941>>.

Bohdanowicz P. *Ofiary UPA na fotografiach?* KRESY24PL, Wschodnia Gazeta Codzienna, 24.09.2016 <<https://kresy24.pl/lektura-na-weekend-material-nadeslany-ofiary-upa-na-fotografiach/>>.

Chodakiewicz M.J. *Research before conclusion: The problems of shock therapy in Jedwabne* <<https://www.iwp.edu/wp-content/uploads/2002/01/MJ-Chodakiewicz-Shock-Therapy-Jedwabne-Feb-2001.pdf>>.

Danieluk J. *Wkroczenie wojsk niemieckich do Białegostoku. Pożar „Wielkiej Synagogi” przy ul. Suraskiej, początek nazistowskiej okupacji miasta*, Archiwum Państwowe w Białymstoku.

Kalendarium <http://www.bialystok.ap.gov.pl/arch/kalendarium/27_06.htm>.

Diary of Alfred Monaster regarding the mass murder of Jews during a riot conducted by Germans and Ukrainians after the German occupation of Lwow, YVA, O.62/524.

d-i-a-s, *Відповідь Сергію Лук'яненку про Романа Шухевича*, Історична Правда, 4.07.2011 <<https://www.istpravda.com.ua/blogs/2011/07/4/44894/>>.

Egzekucja więźniów w Złoczowie, XXWIEK.PL, portal historyczny ośrodka KARTA <http://www.xxwiek.karta.org.pl/dzien/1941-06-30/Egzekucja_wiezniow_w_Zloczowie/m20701>.

Eberhard Heder, Сайт: *Я помню*. Сторінка: *Германия*, 1.03.2015 <<https://frontstory.ru/memoirs/germany/eberhard-heder/>>.

Franz Murer: *Nazi-Scherge im Getto von Wilna*, Spiegel Geschichte, 12.03.2018.

Groskop Y. *Chelm at the Time of the Hitler Occupation*. In: *Destruction of Chelm* <<https://www.jewishgen.org/yizkor/chelm/che505.html>>.

Groźba eksterminacji. Sytuacja na Wołyniu i Ziemi Czerwieńskiej. Przyczyny — skutki — wskazania, 10.VIII.1943, k. 96; AGKBZpNP, 787 (AAN, 203/XV-8) <<https://old.archives.gov.ua/Sections/Wolyn/docs.php?145>>.

Heczkowa A. *Mój pamiętnik*, SEMPER FIDELIS — *Mój Lwów*, 1998, nr 3.

Heer H. *Blutige Ouverture. Lemberg, 30. Juni 1941: Mit dem Einmarsch der Wehrmachtstruppen beginnt der Judenmord*, Zeit Online (Die Zeit, 21.06.2001) <https://www.zeit.de/2001/26/Blutige_Ouverture/komplettansicht>.

Heinzerling L. *Covering Tyranny, The AP and Nazi Germany 1933—1945*, New York : Associated Press, 2017 <<https://www.ap.org/about/history/ap-in-germany-1933-1945/ap-in-germany-report.pdf>>.

Holocaust Survivor Testimony: Abraham Goldberg <<https://www.youtube.com/watch?v=xNJqCpZliyU>>.

IPNtv Wrocław: *TRIDUUM HISTORICUM Początek końca czy początek „nowego świata”? — sesja 4* <<https://www.youtube.com/watch?v=KVShCFfkKbU>>.

Kaunas massacre of 29 October 1941. The largest mass murder of Lithuanian Jews, VilNews, The Voice of International Lithuania <<http://vilnews.com/2012-12-18261>>.

Kielanowski J. *Czerwcowe egzekucje w Lwowskich więzieniach*, SEMPER FIDELIS — *Mój Lwów*, 1995, nr 5 <<https://www.lwow.com.pl/semper/egzekucje.html>>.

Klein Erich, Сайт: *Я помню*. Сторінка: *Германия*, 28.05.2016 <<https://frontstory.ru/memoirs/germany/klein-erich/>>.

Korol T. *Poland's perpetual pogroms*, The Jewish Voice, 4.04.2018 <<http://thejewishvoice.com/2018/04/polands-perpetual-pogroms/>>.

Kresy — Lwów — Lemberg — Mord — Ludobójstwo — Zdjęcia — 1939—45, 9.11.2016 <<http://historia-nieznana.blogspot.com/2016/11/kresy-lwow-lemberg-mord-ludobojstwo.html>>.

Kryński S. *Kartki ze wspomnień starego profesora*, Kartka trzydziesta siódma, Ze strony „Gazety AMG Gdańsk” <<http://www.lwow.home.pl/weigl/krynski.html#36>>.

Kuehn Heinz, Сайт: *Я помню*. Сторінка: *Германия*, 22.08.2013 <<https://frontstory.ru/memoirs/germany/kuehn-heinz/>>.

Leon Wells *Journey*, Інтерактивний Львів <<https://lia.lvivcenter.org/en/storymaps/wells/>>.

Leszek Allerhand, *Okupacja niemiecka*. 26.10.2013 <<https://www.youtube.com/watch?v=us8kfj1kbEM>>.

Matylda Wyszynska, Centropa Interviews <<https://www.centropa.org/biography/matylda-wyszynska-0>>.

Motyka G. *Kłątwa Bandery*, Wyborcza.pl. Ale historia, 18.06.2018 (Рецензія польського перекладу книжки: Rossoliński-Liebe G. *Stepan Bandera...*).

Police Battalion 309 Trial, Axis History Forum
<<https://forum.axishistory.com/viewtopic.php?t=135215>>.

Prytulak L. *The Ugly Face of 60 Minutes* <<http://www.willzuzak.ca/lp/safer13.html>>.

Raporty Karskiego, *Zagadnienia żydowskie w kraju*. Muzeum Historii Polski
<http://karski.muzeum.pl/misja_raporty_karskiego_zagadnienia_zydowskie.html>.

Redner M. *Żałobne wspomnienia o życiu i męczeńskiej śmierci lekarzy—Żydów w lwowskim gheccie*, 1949, YVA, O.3/430.

Redner M. (and Redner A.S.) *Recollections on the life and martyrdom of Jewish medical doctors in the Lvov ghetto*, 2003, YVA, O.3/430.

Skiba M. *Komisarz Jerzy Walter — komendant policji w Jaśle (1931—1935)*
<<http://skibamariusz.pl/?p=7209>>.

Skiba M. *Włodzimierz Pitulej — próba biografii (1), (2)*
<<http://skibamariusz.pl/?p=7486>>.

slavyankaLI, *Фотомонтаж как инструмент пропаганды в ВОВ*, 12.11.2013
<<https://www.liveinternet.ru/users/slavyankali/post299376753>>.

Ulevičius L. *Killing Jews in the yard of NKVD garage in June 1941 (ex „Lietūkis“)*, 24.09.2013 <<http://www.xn--ulevius-obb.lt/2013/09/24/killing-jews-in-the-yard-of-nkvd-garage-in-june-1941-ex-lietukis/>>.

Varnauskas R. *„Lietūkis“ garažas — klastočių pinklėse? „Ekstra“*, 2.04.2007.

Wróblewski J. *Niemcy w Białymstoku. To tu zaczął się Holokaust*, Niezależna, 27.06.2016.

yadocent, *Из мемуаров В. Тука*, 24.06.2010
<<https://yadocent.livejournal.com/87652.html>>.

Zieliński J. *Zagłada Żydów lwowskich podczas hitlerowskiej okupacji Lwowa (1941—1944)*, SEMPER FIDELIS — Mój Lwów, 1998, nr 3.

Złoczów — akcja „Reinhardt”, W: *Akcja "Reinhardt"*
<<https://teatrnn.pl/ar/zloczow-akcja-reinhardt/>>.

Żebrowski R. *Lewin Jecheskiel*, Polski Słownik Judaistyczny, ŻIH
<<https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=16516>>.

Zeznanie Józefa Bartoszkę przed Żydowską Komisją Historyczną, 26.VI.1946. B:
Batorski P. „Czarny piątek”. 80. rocznica masakry Żydów w Białymstoku, ŻIH <<https://www.jhi.pl/artykuly/czarny-piatek-80-rocznica-masakry-zydow-w-bialymstoku,512>>.

Візуальні джерела

“Бригідки” – найстаріша чинна в’язниця Львова, Фотографії старого Львова, 5.12.2014.
Всё о Второй мировой войне. Фото | СССР. Львов во время войны
<<https://wwii.space/фото-ссср-лвов-во-время-войны/>>.

Данилів Н. *Львівський погром 1941 року: неприємна сторінка в українсько-єврейських відносинах (відео)*, Фотографії старого Львова, 13.02.2016.

Дерев’яний І. *Найкривавіша сторінка в історії тюрми на Лонцького (відео)*, Фотографії старого Львова, 15.05.2015.

Дерев’яний І. *Криваві дні Бригідок — найдавнішої львівської тюрми*, Фотографії старого Львова, 22.05.2015.

Львів 1941 року у об’єктиві німецьких солдатів з “Едельвейсу”, То є Львів, 11.05.2019.

Касьянова Д. «На снимках 1946–1951 люди выглядят удивленно: Неужели мы живы?» Валерий Милосердов о создании фотоколлекции музея Бабьего Яра, Bird in Flight, 5.11.2020 <<https://birdinflight.com/ru/vdohnovenie/critika/20201027-babyn-yar-archive.html>>.

Книш А. *Камера № 46, або спогади того, хто вижив у Бригідках*, Фотографії старого Львова, 22.06.2016.

Кто еще хочет увидеть фотографии танков на улицах Львова? Violyty, Forum, 28.07.2016 <<https://forum.violity.com/viewtopic.php?t=1575981&sid=393cdf530604ab5e8f4edbcdb641524>>.

Ліцо врага: 1-я горнопехотная дивизия. В: *Немиров 41 — танковые сражения лета 1941 года*, Borda.ru <<https://nemirow41.forum24.ru/?1-4-0-00000048-000-0-0-1561763191>>.

Мазуренко Х. *Результати дослідження двору колишньої «Тюрми на Лонцького»*, Фотографії старого Львова, 23.08.2016.

Обыкновенный фашизм, Фильм 2, Мосфильм, 1965.

Прокопів В. «Апофеоз війни»: *Поруйнований Львів 1939—1945 рр. в рідкісних фотографіях*, Фотографії старого Львова, 9.01.2016.

Прокопів В. *Львів проти «вождів»*, Фотографії старого Львова, 29.01.2016.

1941 | The Lemberg Pogrom | Львів | НКВД | Українська допоміжна міліція, ОУНаціоналісти <<https://www.youtube.com/watch?v=old-LAYZxvE>>.

Babyn Yar. Context, 2021 (частина R12/ Hans Isenmann) <<https://www.youtube.com/watch?v=GVtZgHel7vw>>.

Bialystok 1941, 18.12.2017 <<https://www.youtube.com/watch?v=KZPG9IKym6M>>.

Die Deutsche Wochenschau, Nr 566, 9. Juli 1941; Nr 567, 16. Juli 1941; Nr 568, 23. Juli 1941.

Erbelding R. *One Survivor, Two Identities: The Kurt Lewin Collection*, USM, Curators' Corner #4) <<https://www.ushmm.org/collections/the-museums-collections/curators-corner/one-survivor-two-identities-the-kurt-lewin-collection>>.

Erste Kampfhandlungen im Südabschnitt der Ostfront, Russland, Sommer 1941, "Agfa 1941", USM, no 2005.180.1 (*Germans military and police units in W. Ukraine. Lvov occupied by Germans. Men under guard, Jews put on truck by police Units*) <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1003735>>.

German Army South moves into Lvov; roundup and beating of Jews; victims of NKVD massacre, USM, no RG-60.1412 <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1004688>>.

Manz H., Starkl E. (eds) *Gebirgsjäger in Ukraine*, [без дати] <<https://www.allworldwars.com/Gebirgsjager-in-Ukraine-1941-42.html>>.

Nazi Pogrom in Lemberg, 23.09/2009, *konn98* <<https://www.youtube.com/watch?v=jdetgayGXmA&list=PL5DF573EDE4070707&index=12&app=desktop>>.

Opfer russischer Massaker im Baltikum und Südrussland, "Agfa 1941", USM, no 2009.356.1 (*Corpses after Russian massacre; bodies; Jews beaten*) <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1004505>>.

Paul G. *Visual History*, Docupedia-Zeitgeschichte, 13.3.2014 <https://docupedia.de/zg/Visual_History_Version_3.0_Gerhard_Paul>.

Paul G. *Fotografie und Gewalt. Das Pogrom vom 30. Juni/1. Juli 1941 in Lemberg/Lwiw*, 30.05.2018, Freie Universität Berlin <<https://www.topoi.org/event/45471/>>.

Pogrom in Lvov | *The Holocaust Encyclopedia*, USM <<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/film/pogrom-in-lvov>>.

Professor Jeffrey Burds: *Contextualizing Evil: Analysis of the Pogrom in Lvov (Ukraine) in July 1941*, Facing History and Ourselves' Day of Learning: Confronting Evil in Individuals and Societies, 11.04.2014 <facinghistory.org> (відео не відкривається).

REIBERT.info, 1941: беспорядки в советских городах, ДАЧНИК, 11.01.2013 <<https://reibert.info/threads/1941-besporjadki-v-sovetskix-gorodax.335065/>>.

REIBERT.info, Галичина в Генеральному Губернаторстві, Norman2, 21.03.2009 <<https://reibert.info/threads/galichina-v-generalnomu-gubernatorstvi-galicia-in-general-gouvernement.47922/>>.

REIBERT.info, Города во время оккупации. Луцк, Sergey_A, 21.07.2014 <<https://reibert.info/threads/luck.509834/>>.

REIBERT.info, Дружина Українських націоналістів "Нахтигаль" / DUN Nachtigall (Bataillon oder Gruppe Nachtigall), HATE EDGE, 4.03.2008 <<https://reibert.info/threads/druzhina-ukrainskix-nacionalistov-naxtigal-dun-nachtigall-bataillon-oder-gruppe-nachtigall.25605/>>.

REIBERT.info, Львів під час війни, Helmut Raiser, 5.01.2014 <<https://reibert.info/threads/lviv-pid-chas-vijni.447825/>>.

REIBERT.info, Расстрелы заключенных в начале войны, Серг, 21.07.2009 <<https://reibert.info/threads/rasstrely-zakljuchennyx-v-nachale-voyny.60066/>>.

Stephanie Comfort albums | Flickr, *Holocaust Original Photos — Germany — Europe* <<https://www.flickr.com/photos/9679871@N04/albums/72157601726294205>>.

Uglich_jj, Погромы во Львові в 1941 г.: фотохроника, История в фотографиях, 28.07.2012 <<https://foto-history.livejournal.com/2472515.html?thread=39691075#t39691075>>.

Ukraine 1941. Massacre of Lviv Lemberg — Execution by GPU Soviet NKVD, German History Archive <<https://www.youtube.com/watch?v=S6ExfU5kKk4>>.

Wielka Synagoga, podpalenie, 1941, czerwiec, Społeczne Muzeum Żydów Białegostoku i regionu <<https://www.jewishbialystok.pl/Wielka-Synagoga-podpalenie,5401,2310>>.

Wiśniewski T. Lwów — Pogrom — Lviv 30 VI 1941 — 2 VII 1941, Fotografie ze zbiorów dr Tomasza Butkiewicza, Bagnowka, 3.05.2020 <<https://www.youtube.com/watch?v=7F-3zY9AlKg>>.

Wołanie do Żydów Białegostoku — Absent Family dr Tomasz Butkiewicz, 29.08.2020 <https://www.youtube.com/watch?v=tXmEb_BkYzw>.

ЗМІСТ

Передмова	3
Вступ	7
1. Публікації про кількість жертв другого та третього періодів	13
2. Документи та повідомлення засобів масової інформації	22
Документи	22
Українські напівдокументи	31
Засоби масової інформації	34
3. Его-документи	41
Особливості его-документів Голокосту	48
Процеси поставання его-документів про другий період	50
Щоденники, листи, спогади, мемуари, книжки	82
Використання его-документів	95
4. Візуальні джерела	97
5. Бригідки	107
Его-документи	108
Візуальні джерела	133
Попередня оцінка кількості забитих	144
6. На Замарстинівській	148
Его-документи	149
Візуальні джерела	154
Попередня оцінка кількості забитих	157
7. На Лонцького	158
Его-документи	158
Візуальні джерела	169
Попередня оцінка кількості забитих	175
8. Вулиці та інші місця	176
Его-документи	176
Візуальні джерела	184
Попередня оцінка кількості забитих	190

9. Декларативні розповіді	191
10. “Акція відплати”	196
11. Особливості его-документів, важливі для підрахунку кількості осіб, забитих у Львівському погромі	205
12. Конкретні особи, забиті у Львівському погромі	209
База даних Яд Вашем YVN	209
Прізвища, які зустрічаються в его-документах	212
Прізвища, які зустрічаються в літературі	216
Ідентифікація потерпілих на візуальних документах	219
Ідентифікація радянських активістів	221
Попередня оцінка кількості забитих	224
13. Криміналістичні міркування	225
Мотиви	225
Замовники й організатори	227
Справці злочинів	229
Ідентифікація міліціонерів на світлинах та в кінохроніках	230
Знаряддя злочинів	236
Місця вбивств. Збирання, транспортування та поховання	238
Поранені та ушкоджені (статистичні міркування)	240
Підсумки	243
14. Порівняння з іншими погромами	244
Галичина	245
Каунас	253
Північно-східна Польща	260
Ясси	264
Порівняння	265
15. Остаточні оцінки кількості забитих та деякі пояснення	268
Списки та бібліографія	271

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

Анатолій Плічко

Оцінки кількості жертв Львівського погрому 1941 року

Комп'ютерне опрацювання матеріалів — Ірина Банах

Наукове товариство ім. Шевченка
79013, м. Львів, вул. Генерала Чупринки, 21
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 884 від 04.04.2002 р.

Формат 70×100 ¹/₁₆. Умовн. друк. арк. 24,8.
Тираж 100 прим.

Друк ТзОВ «Простір-М»
Свідоцтво ДК № 5068 від 22.03.2016 р.
79000, м. Львів, вул. Чайковського, 8
Тел.: (032) 261-09-05, e-mail: prostir.druk@gmail.com

УДК 94(477Львів),1941“

П 37 Плічко Анатолій

Оцінки кількості жертв Львівського погрому 1941 року.— Львів: Наукове товариство ім. Шевченка; Простір-М, 2022.— 308 с.

ISBN 978-617-8055-43-1

Ця книжка описує подій, що сталися у Львові відразу після вступу німецьких військ, у період з 30 червня по 3 липня 1941 року, і які традиційно називають Львівським погромом, а точніше, у книжці йдеться про кількість євреїв, забитих за цей час цивільними мешканцями. Документів, що стосуються Львівського погрому, не існує. Тому оцінки проводяться на підставі аналізу свідчень очевидців, візуальних джерел та порівнянь з іншими схожими подіями. Розглядаємо свідчення та візуальні матеріали, що стосуються вбивств у різних частинах міста окремо, оцінюючи на підставі цих джерел кількості забитих там євреїв. Далі, намагаємося встановити прізвища осіб, забитих у погромі. Врешті, після проведення криміналістичних, статистичних, логічних та порівняльних міркувань, наводимо остаточну оцінку. Характер відомої нині інформації не дозволяє назвати точного числа, ба навіть вузького інтервалу. Остаточна оцінка має вигляд «розподілу ймовірностей» і міститься в інтервалі від кількох до кількох десятків осіб.